Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

№ 67 (15752) ◆ 1996 чылдың май 23, четверг ◆ Ат салган шагы 21.45 ◆ Садар өртээ 500 рубль.

Республиканың чурттакчы чонунга, кожууннар болгаш сумулар чагыргаларының даргаларынга, организацияларның, албан черлериниң болгаш бүдүрүлгелериң удуртукчуларынга

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ КЫЙГЫРЫЫ

Эргим чаңгыс чер-чурттугларывыс!

Бо частың когурумнуг, кааң болуп турары-биле онон улуг-биче хемчээлдиг өрттер бистиң республиканың девискээринде база кожаларывыс областарда, крайларда өөскүп турар. Бойдустуң бо улуг халавы долгандыр турар хүрээлелге, өртек-үнелиг эт-хөреңгиге, оон туржук, кижилериң амы-тынынга улуг когаралды таварыштырып турар апарган. Апрель-май айларда одар-белчиир, арга-арыг, кажаа-хораа, бажың-балгат дыка хөйү-биле өрттенген, ооң түүнелинде млрд.-млрд. акша когаралга таварыштывыс. Чижээлээрге, Чадаанага Үлетпүр комбинады, Кызылдың Улуг-Хем ол чарынга бүдүрүлге шөлү, чурталга бажыңнары, Балгазынның камгалалдыг аргазы болгаш өске-фаа чугула объектилер өрттенген.

Тес-Хем кожуунның девискээринге болган улуг өрттү өжүреринге киржип турган ажыл-агый удуртукчузу амытынындан чарылды. Бии-Хемниң Шивилиг-Билелиг аразында болган өрттү өжүрүп турганнардан, баш бурунгаргы медээ езугаар, арга өртү өжүрүп турган 6 лесниктер улуг хат уунга таварышкан база амы-тынындан чарылган. Оларның өг-бүлелеринге, чоок кижилеринге ханы кажыдалын Тыва Республиканың Чазаа илергейлеп тур.

Хүндүлүг хамаатылар! Өрт айылын болдурбас дээш янзы-бүрү хемчеглерни чер бүрүзүнге ап чорудуп турза-даа, бо айылхалап соксавайн тур. Силер бүгүдениң кичээнгейиңерни угландырарывыс болза, болган өрттү өжүрери берге болгаш улуг чидириглиг, ынчангаш ону болдурбазының талаазы-биле бүгү-ле бар хемчеглерни алырынче силерни кыйгырып тур бис. Ол чүл дээрге, серемчилелдиг болуру, арга-арыгже кайы хамаанчок кирбеази, уруг-дарыгны башкарар улуг кижилер чокта ынаар чорутпазы, агаарлаар, селгүүстээр кижилериң от-көс-биле оваарымчалыг болуру, арга иштиниң дүрүм-саавырын сагыыры-дыр. Ол ышкаш школалар, уруглар албан черлери, малчын турлаглар хайгааралга алдынган турар ужурлуг. Участок төлээлериниң, КАИ ажылдакчыларының идепкейин бедидип, оларга немей тускай доскуулдарны чер-черлерге тургузар, өртке удур херекселдерни четчелээр. Болган өрттү өжүрүп тура, ооң шуут төнчүүзүнге чедир өжүртүнген турарын чедип алыр.

Дежурныйлаашкыннарны болгаш тускай рейдилерни организастаарын, объектилерни дүн-хүн чок хайгааралга алырын, кижилериң серемчилелин дыңзыдар болгаш өске-даа чугула хемчеглерни немей ап чорударын ажыл-агый удуртукчуларындан дилеп тур бис.

Өрт халавы моон соңгаар уламчылап, айыыл чайлаттынмас хевээр турар болза, Тыва Республиканың Чазаа Тыва Республиканың Президентизинден республикага онза байдалды чарлаарын дилээр апаар.

Тыва Республиканың девискээринде тургустунган бо берге байдалды хөй националдыг чонувус шиитпирлиг, бир демниг ажып эртер дээрзинге улуг бүзүрелди Тыва Республиканың Чазаа илергейлеп тур.

УНИВЕРСИТЕТ АЖЫДЫЫШКЫНЫ

Май 20—Тыва Республиканың төөгүзүнде база бир кайгамчык төөгүлүг байырлал болуп артар. Хөгжүм-шин театрынга Тываның күрүне университединиң ажыдыышкыны (презентациязы) болуп эткен.

Ажыдыышкынны университеттиң ректору О. Б. Бузур-оол ажыткаш, Кызылдың пединститутунуң, Красноярскиниң техниктиг болгаш аграр университеттериниң Кызылда филиалдарының база Кызылдың башкы училищезинин баазазынга тыва университетти тургузуп турарын чугаалаан. Оон ол университеттин амгы байдалынга база келир үеде сорулгаларынга доктааган.

Төөгүлүг болуушкунга Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак киржип, Тывага бижиктиң тыптып келгенинден эгелээш, республиканың амгы үезинге чедир кыска илеткелди кылган.

Күрүне университединин ажыдыышкынынга Турцияның элчин чериниң чөвүлекчизи Асуман Сафи. Красноярскиниң күрүниверситединиң ректору С. А. Подлесный. Новосибирскиде Сибирьнин кадрлар төвүнүн килдис эргелекчизи В. Н. Попов, Хакасияның күрүне университединиң проректору Т. Г. Боргоякова, Томск университединин профессору Ю. К. Якимович аалчылар бооп киржип, моон соңгаар кады ажылдажыр талазы-биле чылыг күзээшкиннерни кылган.

Тыва улустуң чаагай чанчылын езугаар ажыдыышкынны сүттүг шайлыг кадактар-биле езулап, чалыы кыстар танцы-самын чонга бараалгаткан. Оон соонда уруг төрүттүнгге хол куруг аалче келбес дээн чанчылды сагып, бүгү кожууннарның чагырга даргалары, төлээлери, ада-иелер сүй белээн сунуп, чагыг-сөзүн берген. А аалдың эн бичиилери — студентилер солун концертин бараалгаткан.

Тыва улустуң чоргааралы болур университет ажыдыышкыны орай кежээ Арат шөлүнге салют-биле доозулган.

* * * * * *

(Бирги тыва университет төрүттүнген хүнүн демдеглээн)

С. И. Ожеговтуң словарындан «университет» деп сөстү — «бойдус-шинчилел, математика болгаш ниитилел эртемнери өөренир салбырларлыг дээди өөредилге болгаш эртем чери» деп тайылбырлаан. Ынчап келирде, аңгы-аңгы аттарлыг институттарывыс — башкы институту, Красноярскинин техниктиг болгаш аграр университеттериниң Кызылда салбырлары база башкы училищези чангыс университет кылдыр каттыжып, Тыва Республиканың национал кадрларын белеткээр улуг эртем төвү апарган ол. Ол дээрге, тыва кижинин 20-25 чылдар бурунгаар үүгле чугаалажып, «дидир-дидир», «болган болза» дээн бодалдарының ам шуут боттанырының балыткалы-дыр. Дүүнге чедир-ле хөй эвес салбырларга делгем эвес бир ге дүүштүр билиин бедидип, эртем чедип алырынга делгем оруктуң ажыттынганы-дыр.

Бо чылдың бирги чартыында үстүнде дөрт өөредилге черлерин Россия Федерациязының Күркомитет эргелелинин дээди школазынче шилчиткен, университеттиң концепциязы болгаш программазы ажылдаттынып кылдынган, Уставты бадылаткан. Амгы үеде келир өөредилге чылынга угкуштур документация ажылдарын кылып доозуп турар.

Ректор Орлан Базырович Бузур-оол бодунуң кыска чугаазында институттарның хоочуннарын азы амгы чаа университеттиң баштайгы эгелекчилерин чоргаарал-биле демдеглеп, байыр чедирген. Оларга Д. С. Куулар, К. Б. Март-оол, Л. П. Салчак, К. Б. Салчак, А. И. Бирюкова, А. В. Набатов, Х. М. Саая, С. К. Чоксум, К. Д. Даваа, Ф. М. Бартан, Д. Б. Бузур-оол, О. А. Назын-оол болгаш өскелерниндаа чоргаарал-биле хамаарыштырып болур. Шынаппла, мындыг арга-дуржулгалыг, эртем-билиин аныяк-өскенге харам чок берип чоруурлар хөй турда, чаа университедивис эртемнер-биле улам аныяксып. эртемнерже аныяк-өскеннин чүткүлү дээди чадага чедир бедик болурунга кижи чоргаарланып, бүзүревес арга чок.

Сөөлгү үеде Россиянындаа, Тыва Республиканындаа чазактары чоннуң социал байдалынче кичээнгейни угландырып, нациялараразында харылзааларның быжыгарынче, оларның кадыының байдалынче, агаарбойдусту камгалаар талазыбиле хөй шиитпирлерни хүлээп ап, чиигелделерни көрүп турарын Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак чугаазында демдеглээн.

Президент Ш. Д. Ооржак өөредилге талаазы-биле кыска анализти кылып тура, чаа тургустунган университеттиң моон соңгаар быжыг бут кырынга туруп алырынга чедир орук узун, шаптараазыннар хөй болурун айыткаш, эртемден кадрларны аныяксыдар, эртемшинчилел ажылдарының аксаландырыышкынын чорударынга база университет башкыларынга болур-чогуур чиигелделерни өөренип көөрүн аазаан. А университеттиң талазындан, чаа, амгы үеде хүнү-биле негеттинип, харын-даа барык чок бооп турар энергетиктер, чылыг берикчилери, эмчилер, журналистер, юристер, генетиктер дээн чижектиг мергежилдерге салбырлар ажыдып, республиканың келир үези дээш ажылдаарын күзээн.

Шериг-оол Дизижикович кол специалистерни бажыңбалгат-биле хандырар, национал кадрларны даштыкы чурттарга өөредип ап турарының чижектерин база чугаалаан. Национал кадрларже сагыш салбайн, республикадан дашкаар черлерден, чамдык таварылгаларда «кача-даа сыңмаан» кижилер чалап эккеп, эн эки бажың-балгат, хөй акша-төгерик берип турган үеле-ривис уттундурбаан. А боттарывыстың дооскан тыва кадрларывысты эктивис ажыр октап, далдан турувуста, «чалатканнарывыс» бажын ажыр байып алгаш, Саян ажып чоргулай барды. Оон соонда кадрлар чогу-биле ат-сураа алгаан турган Ак-Довурак, Хову-Аксы хоозурап, хагдынган, чаңгыс борбак чылыг берикчивис Кызылдың чылыдылга төвү авариялыг байдалда. Кол чылдаган — кадрлар чок. Кожуун төптеринде безин эмчилер чедишпеске, суурлар дугайында-да чүнү чугаалаарыл? Суд, прокуратура төлээлериң маңаан чеже-чеже кижилер олуруп турарыл? Ынчангаш бистиң республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың, Парламентизинин, Чазаанын тыва кижи бүрүзүнүң күзеп, бодап чораан күзелин — университетти ажытканынга улуг үлүүн киирип, национал кадрлар дээш сагыш човаашкынынга өөрүвес арга чок.

Бо дугайында сөс алган кижи бүрүзү чугаалап турган. Эртемден З. К. Кыргыс Италияга ажыл-агый аайыбиле чоруп турда, итальяннар бистиң Президентивистиң нациязының аныяк-өскенин эртем чедирип алыр дээш улуг күжениишкинин демдеглеп турган дээрге, база чоргааранчыг чорду. Кайда-чүде Италия Тываны билир дээрге безин, солун ышкажыл. Сөөлгү чылда республикадан дашкаар өөредилге черлеринче кирип турарларның саны 1,5 катап өскен дээрге-ле, аныяк улустуң эртемге сонуургалының өзүп турарының хереченгизи-дир. А оларга орукту республиканың эртем болгаш өөредилге черлериниң талазы-биле күрүне комитеди (даргазы Л. Тас-оол) ажыдып берип, чурттуң хөй-хөй дээди өөредилге черлери-биле быжыг харылзааны тудуп, үүгле эрткен чылын 500 ажыг өөренир мергежилдерни чугаалажып. керээ чарып алган турган. Ынчангаш комитеттиң адрезинге чылыг сөстериниң хөй болганы-даа анаа эвес.

Бистиң республиканың кандыг-даа кыдыг-кызыгаар кожуун, суурларынга баар болза, кандыг-даа адырында (школаны санаваска безин) Кызылдың пединститутун доосканнардан хөй улус чок, чаңгыс институт болгаш ындыг турганы ол бооп чадавас. Ынчангаш университет апарганынга өөрээн, каш салгал дамчыштыр ооң эргинин артап, билиглериниң дээди дүлгүүрүн ап турар уруг-дарыглыг ада-иелер, удуртукчулар, кожууннар төлээлери байыр чедирип, төрүттүнген оолга (университетке—С. М.) белек-селээн сөңнеп турган. Акша-төгериктен аңгыда, кожуун бүрүү кымнарның каш бода, шээр мал бээр дугайында чагырга даргазының таңмазын, адын салган даңзыларын университеттиң ректору О. Б. Бузур-оолга сунуп турган. Бай-тайгажылар 13 млн. 600 муң рубльди, 3 бода, 15 шээр малды берип турда, мөңгүн-тайгажылар—берген малының кырынга херек үеде малдан кээп ап турарын күзээн. Күзүн тараа быжып, дүжүт ажаап алыр үеде университет тараа урар улуг анмаар белеткен алыр болза эки боор, чүге дизе дүжүттүг чыл болур болза, аңмаар безин сынмас тараа ажыл-агыйлардан ууттунмас кылдыр келир-ле.

«Кижи кавайлыындан өлгүжеге дээр өөренир» дээн мерген угаадыгны Кызылда тыва-түрк лицейниң директору Атилла Ун чугаалааш, аныяк республикага университет ажыттынганына өөрүп, байыр чедирген. Түрк чон, шынап-ла, өөредилге чедип алырынга салымныг, боттарының мерген сөстерин херек кырында боттандырар дээш чүткүлдүг улустур дээрзин бистиннде өөренип турар студентилер бадыткан болур. Олар эртем-билиглиг, школазында ажылдап турар-даа болза, университетте орус, тыва дылдарны өөренип ап турар. Директор сөс алганының соонда, түрк студентилер орус, тыва, түрк, англи дылдарга шүлүктерни чугаалап, а Джелал Сарыкамыштың

«Муңгаравас ол бир кыстың
Муңгарай бээр апарганы ол бе»

дээн тыва кожаннарын дыңнаарга, кандыг-даа өске аян чок — езулуг тыва дыл. Чоокку чылдарга чедир бистиң республикавыска Саха-Якут, Бурят, Хакас республикалардан ийи-чаңгыс студентилер өөренип кээп турган болза, ам университетте даштыкы студентилериң өөренип эгелээни — база бир бурунгаар базым. Ынчангаш университетке бүгү-россия чергелиг бедик атка чедип, ат-сураа алтып-ла турар болуун дээн келген чоннуң йөрээлинге каттыжып: «Ындыг-ла болзунам» — деп сеткиир кижи-дир мен.

Светлана МОНГУШ.

КИЧЕЭНГЕЙНИҢ ТӨВҮНДЕ

Частың бо изиг хүннеринде Тываның хөй черлеринде өрттүң халавы болуп турар. Бо хүннерде Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак өрт болган бүгү кожууннарга хүннүң-не барып турар. Кызыл, Улуг-Хем, Барыын-Хемчик, Таңды кожууннарга Президент барып чораан болгаш ында байдал-биле таныжып көргеш, тодаргай айтыышкынарны, сүмелерни тус чер чагыргаларынга берген.

Тыва Республиканың Чазааның кежигүннерин дараазында кожууннарже чорутканы: В. О. Оюн, В. Б. Кара-Сал — Таңды кожуунда, ТР-ниң Президентизинин болгаш Чазаанын Администрациязының удуртукчузу — Күрүне секретарь В. С. Очур-оол — Бии-Хем кожуунда барган болгаш кыптыккан өрттернин чылдагаанарын тодаргайлап турар. Өрттүң уржуктарын узуткаар болгаш ындыг өрт халавын болдурбас талазы-биле дээштиг хемчеглер алдынып эгелээн.

Рита САМБУ.

1996 чылдың май 20-де Тываның күрүне университединиң презентациязынга Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. ООРЖАКТЫҢ чугаазы

Презентацияның хүндүлүг киржикчилери! Башкылар, эртемденнер болгаш студентилер! Тываның эргим аалчылары!

Силерге болгаш силернин өмүнээңе-де амгы үеде өөредилге база эртем талазында ажылдап чоруур болгаш келир үеде башкыларның база эртемденнериниң одуруунга киреринге, ялган билиг-мергежилин республикага болгаш оон чонуга өргүүрүнге белеткеп турар бүгү кижилерге чүректин ханызындан болгаш изиг байыр чедирип тур мен.

Бистиң республикавыс амгы үеде демократтыг күрүнениң тургустунуушкунунуң оруунда турып турар. Сөөлгү чылдар дургузында ниитилелдин бүгү талаларын чаартырының талазы-биле эдээн көскү бурунгаарлаашкынны чедип ап шыдаан бис. Ылангыя күрүне тургузуун чаартырының, Россия Федерациязының составынга Тываның төлептиг эрге-байдалын доктаадыр быжыглаарының талазы-биле көскү чедип алышкыннар бар.

Республикада реформаларның бүдүн системазы ажылдаттынып кылдынган болгаш боттанып турар. Президентиниң чонга Айыткалдарындан болгаш Чазактың республиканың парламентизинин база чонунуң мурнунга отчеттарындан оларны билир силер. Оларның алыс утказы Улуг Хуралдың бирги хуралынга Президентиниң илеткелинде тодазы-биле айыттынган. Ынчангаш оларга доктаавайн баарын чөпшээреп көрүнер. Оларның үүгле эн кол үүлдерин айтыр бодай-дыр мен. Ол дээрге — конституциялыг реформа, тус чер бот-башкарылгазының реформазы-дыр, оларның ужур-утказы мындыг: чагырганың тын чаңгыс үндезини болгаш тудукчузу чоннуң эрге-чагырганың чагырганың бүгү адырларының дорт сонгуулдарын, оон чоннуң хайгааралынга турарын база отчеттуг болурун дамчыштыр быжыглап доктаадыры-дыр. Ол дээрге — өнчү-хөренгинин хөй хевирлерин болгаш рынокка чижилелиг байдалды тургузуп турар экономиктиг реформа-дыр. Ол дээрге — Россияга алыышда барып национал болгаш девискээр политиканың боттандырар аажок нарын федеративтиг харылзаалар реформазы-дыр. Оон-биле кады Тываның даштыкы-экономиктиг харылзаалар реформазы болгаш өске-даа дыка хөй үүлдер-дир. Ол бүгү кижинин чаагай чоруунга, оон бүгү талалыг сайзыралынга бараан болдуртунуп кылдынып турар. Бүгү реформаларның сорулгазы болгаш кол өзээ социал реформа бооп турар. Ынчангаш Президентиниң Айыткалдарында болгаш республиканың Чазааның отчедунда чоннуң кадыкшыл байдалын бүгү талалыг анализтеп көөрүнге, ниитилел хөгжүлдезинин кол үндезини чернин экологтуг айыыл чок чоруунга база кадагалалынга кол чернин бердингени таварылга эвес.

Шилчилгелиг үениң социал ден-деский эвес чоруундан болгаш бергелериндан тептингеш, келир үеже көрүп тура, Россияның база Тываның делегей депшилгезинин чедиишкиннеринче эглиш чок эргилдезинин төөгүлүг аргазы-дыр деп ону угаап-билир ужурлуг бис.

Амгы үеде Тыва—президенчи республика бооп турар. Чангыс партия удуртукчу-башкарыкчы рольдуг чагырып-башкарар административ-команда системазы өөрткен үеже чораан. Эрге-чагырганың ажыы эвээш, чарлаттынган хевири Советтерден ойталаан бис.

Чурттуг экономиказы кризистин эн нарын-берге үезин өртип, эде тургустунуушкуннун төөгү үе-чадазынче кирип турар, азы көдүрлүүшкүннүн эгезинде келген.

Чурттакчы чон ниитизи-биле аймааралдан үнүп, рынок байдалдарынга чанчыгып эгелээн. Ажыктыг эт-хөренги өлерининиң кезии, «ортумак аңгы» хевирлеттинип тургустунуп турар. Хереглел рыногу долдунуп, ачы-дуза чедирилгезинин адыры хөгжүп орар. Бараан, фонд болгаш акша рынок, чурттакчы чоннуң хандырылгазы кошкак кезектерин камгалаар аргалыг бооп турар бис. Сөөлгү чылдар дургузунда Чөөн Сибирьге эн чиик хлеб өртээн тудуп келдивис. Квартира төлевири, хөмүр-даш, чылыг болгаш электри энергиязы дээш өртектер болгаш төлевирлер, телефон дээш абонент төлевири база оон өске элээн каш социал ужур-уткалыг көргүзүглер бистиинге элээн куду деңнелге туруп келген.

Реформаларның баштайгы ындыг-ла көскү эвес түннелдери бар. Демократия болгаш ажык-чарлыг чорук дээн ышкаш эң чугула социал көргүзүглер-биле олар бадыткаттынып турар. Хамаатылар боттарын чернин, бодунун өнчү-хөреңгизинин, чурттаар оран-савазынын ээзи кылдыр угаап-билип турар апарганнар.

Республика — чурттакчы чоннун доктаамал чайгаар өзүлдези артпышаан турар хөй эвес российжи девискээрлернин бирээзи. Ол-ла үеде ниитизи-биле Россия Федерациязында сөөлгү беш чыл дургузунда чурттакчы чон санынын доктаамал кудулаашкыны эскертинип турар. Чурттакчы чоннун ыңай-бээр көжүүшкүннери кызырылган, республика девискээринче кирип болгаш оон үндүрүп, кожери барык дем апарган. Эрткен чылын бисмергежилдерлиг (чаңгыс профиль) кадрларны үндүрүп турганывыстан, экономистер, энергетиктер, генетиктер, юристер дээн хевирлиг амгы депшилгелиг үеге таарышкан специалистер чок болуп турарын, ынчангаш университет ажыттынганы дээрге-ле, тыва чонга улуг байырлал дээрзин Тыва университеттиң ректору О. Б. Бузур-оол айыткаш, чүгле бо чылын, университеттиң төрүттүнген чылында 9 кижи кандидат атты, а Чечек Түлүш-ооловна Сагды ниитилел эртемнериниң доктору атты камгалап алганын чугаалаан. А чыл санында университетке 5000 ажыг студент дээди чаданын быжыг билиин алыр. Ол дээрге чоннун социал байдалын экижидеринге, ылангыя ажыл чок аныяктарның үениң негелделериннокторы, оон-биле кады күш-ажыл рыногу хевирлеттинип, боттуг чүүл бооп бар чыдар. Чурттакчы чоннуң акша-хөреңгизи көвүдеп, чурттакчы чоннуң акша-хөреңгизи-биле чурттаар орансава тудуу эгелеп турар. Эрги чүүлче «эргилденің кыдыг точказы» эрттинген деп түүнел үндүрүп болур. Реформалар чайгылыш чок болган болгаш төөгүнү дедир эргилдирер дээн оралдажыышкыннар түүнел чок болур.

Аажок нарын экономиктиг байдал турда, социал адырга реформаларны боттандырар, чурттакчы чоннуң кошкак кезектерин камгалаар аргалыг бооп турар бис. Сөөлгү чылдар дургузунда Чөөн Сибирьге эн чиик хлеб өртээн тудуп келдивис. Квартира төлевири, хөмүр-даш, чылыг болгаш электри энергиязы дээш өртектер болгаш төлевирлер, телефон дээш абонент төлевири база оон өске элээн каш социал ужур-уткалыг көргүзүглер бистиинге элээн куду деңнелге туруп келген.

Реформаларның баштайгы ындыг-ла көскү эвес түннелдери бар. Демократия болгаш ажык-чарлыг чорук дээн ышкаш эң чугула социал көргүзүглер-биле олар бадыткаттынып турар. Хамаатылар боттарын чернин, бодунун өнчү-хөреңгизинин, чурттаар оран-савазынын ээзи кылдыр угаап-билип турар апарганнар.

Республика — чурттакчы чоннун доктаамал чайгаар өзүлдези артпышаан турар хөй эвес российжи девискээрлернин бирээзи. Ол-ла үеде ниитизи-биле Россия Федерациязында сөөлгү беш чыл дургузунда чурттакчы чон санынын доктаамал кудулаашкыны эскертинип турар. Чурттакчы чоннун ыңай-бээр көжүүшкүннери кызырылган, республика девискээринче кирип болгаш оон үндүрүп, кожери барык дем апарган. Эрткен чылын бисмергежилдерлиг (чаңгыс профиль) кадрларны үндүрүп турганывыстан, экономистер, энергетиктер, генетиктер, юристер дээн хевирлиг амгы депшилгелиг үеге таарышкан специалистер чок болуп турарын, ынчангаш университет ажыттынганы дээрге-ле, тыва чонга улуг байырлал дээрзин Тыва университеттиң ректору О. Б. Бузур-оол айыткаш, чүгле бо чылын, университеттиң төрүттүнген чылында 9 кижи кандидат атты, а Чечек Түлүш-ооловна Сагды ниитилел эртемнериниң доктору атты камгалап алганын чугаалаан. А чыл санында университетке 5000 ажыг студент дээди чаданын быжыг билиин алыр. Ол дээрге чоннун социал байдалын экижидеринге, ылангыя ажыл чок аныяктарның үениң негелделериннинда чаш ургуларның болгаш иелериниң өлүп-хораар чоруу кызырылган. Кем-херек үүлгедиишкиннериниң, оон иштинде аар кемдээшкиннер чедиреринің ниити деңнели кудулаан.

Сөөлгү чылдарда бистиң спортчуларывыс российжи, оон-биле кады Европа болгаш делегей деңнелинге чедиишкиннерлиг бооп, российжи шилиндек командаларның составынга кирип, Олимпий оюннарынга киржиринге белеткеп турарлар.

Чогум-на реформаларның ачызында сөөлгү беш чыл дургузунда республика девискээринден дашкаар өөренип турар студентилерниң саны барык 1,5 катап көвүдээн. Бистиң студентилериниң АКШ-та, Турцияда, Японияда, Моолда өөренип, делегейниң дыка хөй чурттарында стажировка эртип турарлар. Чурттакчы чоннуң бирээзинге-ле хамаарыштыр стипендиялар хемчээлинин талазы-биле республика Россияның 89 девискээрлериниң аразындан 8-ки черни эзлеп турар.

Реформаларның ачызында шажын-чүдүлге, улусчу чанчылдар, езулалдар болгаш сүзүглелдер катап хөгжүүр аргалыг болганнар.

Реформаларның ачызында бистиң чонувустуң талантызы өзүп турар. Чогаалчыларның, композиторларның, кинематографистерниң, журналистерниң, бүгү чогаадыкчы интеллигенцияның ажылында чаа солун, чаартыкчы үүлдер хөй.

Социал программалардан биске кол үүл ие-чашты, нацияның генофондузун камгалаары бооп турар. «Тываның уруглары» деп программа боттанып турар. Ие-чашты камгалаарының фондузу тургустунган. Инвалид уруглар уттундуртунуп кагдынмаан.

Амгы үеде дыка хөй чуве аныяктарның идепкейлиг чоруундан, бистин оларга хамаарылгаластан хамааржыр, Чогум-на аныяк кижилер XXI үүс чылда реформаларны уламчылаар болгаш оларның үре-түннелин ажыглаар ужурлуг. «Россияның аныяк салгалы» деп ниитирессийжи программага республиканың киржилгези аныяктар айтыырларын шиитпирлээринге чугула базым болур ужурлуг.

Республикада аныяктар политиказының болгаш бедик мергежилдиг кадрлар белеткелинің күрүне кол угланыышкыннары, өөредилге болгаш аныяктар политиказының дугайында хоойлулар хүлээп алдынган, боттадынган шыңгыы частыыгылар база болганын чугаалаар ужурлуг мен. Ынчан аңгыаңгы деңнелдерниң удуртукчуларының улуг отрядын хевирлеп белеткээр аргалыг болган бис, ынчалза-даа өөредилге системазы боду үениң хереглелдериндан озалдап эгелээн.

Россияның составынга Тываның турары 50 ажыг чылдарның дургузунда чоннуң политиктиг, экономиктиг болгаш культура хөгжүлдезинде үндезинниг өскерилгелер болган. Кадрлар белеткелиниң талазы-биле аажок улуг ажыл чоруттунган. Эвилел болгаш российжи чазактарның чурттуң кол дээди өөредилге черлериниң коллективтериниң специалистер болгаш эртемденнер белеткелинің талазы-биле ажылы, коллективтиг өөредилге черлериниң тургустунуушкунунга болгаш тыва эртемниң хөгжүлдезинге дуза көргүзери-биле сеткилдериниң кыйгызы-биле Тывага чедип келгеннериниң ажыл-херээ чоннуң өөрүп четтирген сагыш-сеткилинге кезээ-мөңгеде артар. Оларның дыка хөйү бо заалда олуруп турлар.

Бистиң хоочуннарывыстың болгаш үстүнде адааның эштериниң күш-ажылының ачызында бис бөгүн дээди болгаш ортумак мергежилдернин талантылыг хөй-хөй специалистерлиг апарган-дыр бис. Ынчалзажок анализтернин көргүзүп турарындан алырга, ниити Россияда-даа, ол ышкаш Тывада-даа кадрларның профессионал белеткелинде чамдык четпестер база бар. Улус ажылагыйынга оларның хереглелинин дугайын уттупкаш, үүгле хөй специалистер белеткээринче угланыышкынны кылган турган бис. Ортумак болгаш дээди тускай мергежилдин 33 мун специалистериниң хөй кезии ниитилел эртемнериниң специалистери болган. Ниитилелди ниитилештиреринге ол-акыдаа болза, экономикага ол улуг-ла салдар чок болгу дег.

Бис ол байдалды эде көрүп, Красноярск университеттериниң бисте ийи филиалынга болгаш республикадан дашкаар өөредилге черлеринге кадрларны белеткеп турар бис. Экономикада кризистиг байдалдар болгаш акша-хөренгинин чедишпейн турарында четпестер турзадаа, студентилериниң санын көвүдеидир дээш чүткүлдүг ажылдаар бис.

Ам республиканың Президентизи болгаш Чазаа ниитилел амыдыралының бо чугула адырында четпестерни чайладыр дээш бүгү-ле болдунар хемчеглерни ап турар. Бүгү өөредилге системазын: школадан дашкаар, школа, тускай ортумак, дээди өөредилге черлерин өскертиринче, өг-бүлеге кижизидилгенин ролюн бедиринче кирген бис. Мында улусчу педагогиканың үнелиг аргаларын ажыглавышаан, лицейлерни болгаш компьютер класстарын тургузуп тургаш, өөредилге программаларын чаартып турар бис. Университетти ажыттышаан, бистиң дээди өөредилгевистин кол чүүлүн салып, ону чаа, бедик деңнелче кодуруп турарывыс бо.

Бо базымывысты бис боттуг болгаш эргежок чугула чүүл кылдыр көрүп, Тывага кончуг чугула бо айтырыгны билип болгаш деткип турары дээш Россияның Президентизи Б. Н. Ельцинге, Чазак Даргазы В. С. Черномырдинге, Чазактың вице-премьери, Дээди өөредилге черлериниң талазы-биле күрүне комитединин даргазы Владимир Георгиевич Кинелевке, эртем, өөредилге болгаш техниктиг политика яамыларының удуртукчуларынга өөрүп четтиргениви-стиг илередип тур бис. Республикага болгаш оон дашкаар-даа черлерге бүдүн чартык чыл дургузунда улуг организастыг белеткел ажылдарын чорудуп турган бүгү эштерге өөрүп четтиргенимни илереттим.

Университет болза, бедик мергежилдиг кадрларны белеткээринин тускай төвү болур дээрзинге илгээр бис. Оон ажыл-чорудулгазы Тываның чонунуң чаагай чоруун бедидеринге улуг идигни бээри чугаажок.

Эргим өнүктер болгаш бистиң аалчыларывыс!

Университет болза, тыва улустуң төөгүзүнүң болгаш культуразының хөй чүс чылдар дургузунда чыгдынган дүржүлгазының болгаш билиглериниң үндезининге тургустунуп турар болгаш ажылдаар. Ынчангаш бөгүн маңаа, кыска-даа болза, Тывага өөредилгениң болгаш эртемниң кол үе-чадаларынга доктаары чугула боор.

Ортаакы чүс чылларның эге үезинде тываларның төөгүлүг бурунгулары ол үеде турганы экономиктиг, политиктиг болгаш культурлуг хөгжүлдениң бедик деңнелин чедип алган турган.

(Төнчүзү 2-ги арында).

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНДЕН БОЛГАШ ЧАЗААНДАН

Тыва Республиканың Президентизи болгаш Чазаа Туранның арга-ыяш ажыл-агый черинин ажылдакчылары

Сергей Амранович АСЛАНОВ,
Юрий Ховалыгович СЫЙДАН-ООЛ,
Геннадий Петрович БЕЛЕК-ООЛ,
Александр Семенович САВИН,
Иван Иванович СЕМЕНОВ,
Владимир Яковлевич ЧУДОЯКОВ

оларның Бии-Хем кожуунга өрт өжүрүп турган үеде амы-тынындан чарылганы-биле холбаштыр оларның өг-бүлелеринге болгаш чоок, кижилеринге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Хамааты хүндүлүгүн ак сеткилиг күүседип турган ол кижилеривиз ыныктыдыг тураскаалы бистиң чүректериви-ске кезээде артар.

1996 чылдың май 20-де Тываның күрүне университединиң презентациязынга Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. ООРЖАКТЫҢ чугаазы

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Тываларга эртемниң болгаш билиглерниң бүдүн комплекциэ турган. Ол дээрге чер болгаш чер ажылының дугайында билиглер-дир. Шаандакының суггарылга системалары бөгүнге чедир бар болгаш ажыглаттынып турар. Тарыырынга хереглээри-биле тараа культураларының туруштуг сорттарын (чинге-тараанын, арбайнын) шилип ап болгаш ажыглап чорааннар.

Бурунгуларывыс Саян бедиг-ээжинин берге байдалларынга тааржыр кайгамчыктыг мал ажылын биске арттырып кааннар. Чоокку үеге чедир-ле тыва ивилер, сарлыктар, төвелер, хөйлар, өшкүлер, аъттар болгаш мыйыстыг бода мал Сибирьниң рынокунга улуг хереглелди, үнелелди ап чорааннар.

Малдарның иштики тургузуун араттар эки билир чорааннар. Көдээ ажыл-агый продукциязын, ылангыя мал кежин, дүгүн ажылдан кылырының аргаларын билир чорааннар.

Үнүш аймаан олар кончуг эки билир болгаш улусчу медицинага ажыглаары-биле оъттарның үнелиг хевирлерин шилип, ажыглап билир чорааннар.

Тываларның бурунгулары бодунун бойдузунун төлдери чораан болгаш олар-биле тудуш харылзаалыг чурттап чораан. Бойдус камгалалының талазы-биле кижизидилге аажок хөгжөөн турган.

Бурунгу металлургияның талазы-биле билиглерлиг болгаш чаңчылдарлыг болганындан олар металлды хайыллырып, хүлерден, честен, алдындан, мөңгүнден кончуг чараш хереклелдерни, эдилелдерни кылып ап чорааннар.

Тыва чоннуң үлүүнге таварышкан бодунун төөгүзүнде-аар үүле турзажок, ол бодунун бурунгу дылын камгалап арттырган. Тывалар орхон-енисейниң хаяларда бижиттинген (VII—VIII үүс чылдар) бижиктиг чораан, хоорайларны тудуп (бисте 17 улуг хоорайлар орну бар), тудуг инженериязын болгаш архитектураны билир, тудуг материалдарын (чугайны, түүйбуну, керамиканы) бүдүрүп үндүрүп чорааннар. Бистин даш чонукчуларывыстын мергежилиниң дозу ол үеним байдалыныче ханылап кирген.

Цин күрүнезиниң составынга Тываның турганының үезинде күрүнежидилгениң баштайгы үндезини тургустунган — ону кожууннарга, кожууннарны эргелеп-башкарарының органнарынга административтиг-девискээр үлелгези тургустунган, бижикти болгаш билиглерни, богда шажынын болгаш философияны тарадырының төптери апарган шажын хүрээлерин тудуп турган. Бай-шыырак өг-бүлелернин аңаа салымныг ажыттөлдери Моолга болгаш Тибетке өөренип турганнар. Бурунгуларының культура талазы-биле арттырып каан үүлдерин чон камгалап болгаш сайзырадып келген. Төрээн чериниң бойдузунун дугайында ол үеним кайгамчык билиглерин чон билир, дээр бүдүмелдериниң турган-зуунун дугайында угаан-билишкинниг чораан болгаш амгы ажок билдингир апарган чөөн чүк календарын калбаа-биле ажыглап чораан. Көшкүн тывалар даг-ларга, тайгага, хову-шөлдерге уг-шигни кончуг эки билир, аас чогаалдың үнелиг үүлдериниң кончуг байлак фондузун, онзагай хөгжүм чогаадылганы болгаш чурулга уран үүлүүн тургусканнар. Этнокультурлуг харылзааларның түүнелинде, чөөн чүктүң сайзырангай чурттарының уран үүлүүнүн, төөгүнүн, математиканын болгаш медицина билиглериниң элементилери Тываже кирип, оон чону оларны чогаадыкчы езу-биле билип, шингээдип ап турар апарган. Тываларның улустун аас чогаалында тибет, индий, моол улустарның мифологиязының болгаш литературазының өскерткен хандык хевирлери бар боон турарын эскерип турар бис.

Бо чылдың август айда 75 чылын демдеглээривис Танды-Тываның бот-догуннаан тыва күрүнезиниң тургустунганы-биле бүгү чонну хаара тудуп турар өөредилге системазын тургузары эгелээн. Республикага кадрлар белеткээринге улуг рольду Кызылдын В. И. Ленин аттыг өөредилге комбинады ойнаан. Тываан дашкаар черлерге, ССРЭ-ге, а ол ышкаш Моолга узуртукчу, чырыышкын болгаш эртем кадрларын белеткээри калбарган. Тывага өөредилгениң хөгжүүрүнүң база бир кол үүлдериниң бирээзи — национал бижикти тургусканы болур. Ону белеткээринге совет эртемденнер Н. Н. Поппе болгаш А. А. Пальмбахтан ангыда, Тываның ламазы Лопсан-Чимит Монгуш баштаан эртем-билиглиг кижилери эн идепкейлиг киришкеннер.

Амгы үениң тыва эртемиинин хөгжүлдезинге эгелээшкинни 1930 чылда баштайгы эртем албан чери — ТАР-ның Эртем комитедин тургусканындан эгелээн. Оон составынга: Күрүнениң үжүк-бижик комитеди, ном үндүрер чер, библиотека болгаш чурт-шинчилел музейи кирип турган. Баштайгы өөредилге номнарын болгаш өөредилге материалдарын тыва дылга тургузарынга, төөгүнүң болгаш фольклорнуң материалдарын чыырынга ол улуг ажылды кылган.

Тыва Арат Республиканың Россия Федерациязының составынга киргени социал, экономика болгаш культура талазы-биле хөгжүлдезинге чаа үе-чада болган. Янзы-бүрү мергежилдин дээди эртемниг специалистери Москваның, Ленингрантың, Свердловскинин, Новосибирскинин, Красноярскинин, Иркутскинин, Абаканның болгаш Россияның өске-даа хоорайларынга белеткеттинип келген.

Ниитилел эртемнериниң хөгжүлдези хөй талазында 1945 чылда Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институдун (амгы Ниитилел эртемнерин шинчилээриниң институту) тургусканы-биле холбашкан, ам ында тыва дыл эртеминиң болгаш тюркологияның үези келген айтырыгларын ниитизи-биле шиитпирлеп шыдаар эртем коллективи тургустунган. Институт монографтыг шинчилелдерни, эртем бижилгелерин, эртем дугайында статьяларны чыындыларын болгаш төөгүнүн, экономиканын, социал хөгжүлдениң, дыл эртеминиң, литература эртеминиң болгаш улустун аас чогаал шинчилелдериниң амгы айтырыгларының талазы-биле өске-даа үүлдерни белеткээн.

1952 чылда Кызылдың башкы институдун ажыткан, ону 1959 чылда педагогика институту кылдыр эде организастаан. Бодунун туруп келгени чылдарында институт республиканың школаларынга башкыларын чаңгыс эвес салгалын белеткээн. Оон хөй-хөй доозукчулары аспирантураны өөренип эрткеш, кандидат база доктор диссертацияларын чедиишкинниг дужаап ап, башкылал болгаш эртем албан черлеринде уламчылап ажылдап турарлар.

Чоорту Красноярскинин политехниктиг болгаш көдээ ажыл-агый институттарының филиалдары ажыттынган.

Амгы үеде республикада улуг эртем-практиктиг сорулгаларны шиитпирлээри-биле он бир эртем-шинчилел албан черлери ажылдап турар. Оларның аразында Ниитилел эртемнериниң шинчилел институту, РЭА-ның Сибирь салбарының Бойдус курлавырларын комплекстиг шингээдириниң Тывада институту Сибирьниң көдээ ажыл-агый экономиказының эртем-шинчилел институдунун комплекстиг киллдизи, Педагогика билиглерин хөгжүдериниң институту. Тываның көдээ ажылагыйынын дужулга станциязы болгаш өскелер-даа бар. Оларның хөй кезии, хараадал-биле айтыр апаар, эки эвес үелерни чурттап эртип турар. Ол бергедээшкиннер тур үеним деп идеген артаалыдар.

Республиканың эртемденнериниң күженнишкиннерин каттыштырар сорулгалыг эртем-өөредилге төвүн тургузарын планнап турар.

Красноярскинин техниктиг база көдээ ажыл-агый университеттериниң ректорларынга — Сергей Антонович Подлесныйга, Александр Дмитриевич Бекетовка өөрүп четтириишкинни илередиксеп тур мен. Оларның дузазы ол дээди өөредилге черлериниң Тывада филиалдарының тургусгунуп келгениниң баштайгы чылдарының эн чугула хемчеглери-биле, оларның оон ыңайгы быжыгып хөгжүп келгени-биле холбашкан.

Бисче сургакчыладып чоруткан, бистиң республиканың улус ажыл-агыйынга специалистерни белеткээриниң херээнге боттарының билинн болгаш дуржулгазын дамчыдып берип келген башкыларның күш-ажылын база үнелеп турар бис. Оларның өндүр чаагай ажыл-чорудулгазы Тываның күрүне университединин чаа-чаа ажыл-херектеринге уламчылады алыр ужурлуг.

Бистиң шагдан бээр кады ажылдажыкчыларывыс — Сибирь девискээриниң дээди өөредилге черлери: Новосибирскинин, Томскинин, Красноярскинин, Иркутскинин, Улан-Удэнин, Абаканның, а ол ышкаш Москваның, Санкт-Петербургтуң, Волгоградтың, Свердловскичиң болгаш өске-даа хоорайларның дээди өөредилге черлери үнелелдиң эң чаагай сөстеринге төлептиг. Моон соңгаар-даа бистиң оларның-биле харылзааларывыс калбарар база быжыгар, оларның ханаларынга мурнукузу дег бистиң республиканы чугула специалистерни белеткээр боор деп идеген тур мен.

Республиканың дээди өөредилге черлериниң баштайгы удуртукчуларын онзалап демдеглевес аргам чок: башкы институдунуң (оон соонда ККПИ-нин) ректору Александр Андреевич Селеменевти, агрофилиалдың директору Соңгукчу Сазыгоолович Монгушту, политехниктиг институттуң филиалының директору Доржу Базырович Бузур-оолду онзалап демдеглевес аргам чок. Ол дээди өөредилге черлериниң ажыл-ажыл чылдарда удуртуп турган Х. С. Алдын-оолдуң, А. Ч. Кунааның, Х. О. Ондарның, А. В. Кабанованың, В. Б. Будегичиевтиң, М. А.-Х. Ондарның, Р. Б. Чысымаанның, Д. Х. Дансюрюнүүн аттары база адаксанчыг.

Тываның эртеминиң болгаш өөредилгезинин хөгжүлдезинин эгезинге турган кайгамчык башкыларның, эртемнин талантылыг ажылдакчыларының аттарын: Александр Чайбарович Кунааның, Шулуу Чыргал-ооловичи Саттың, Куулар Хунажикович Оргунуң, Антон Кавваевич Калзанның, Илья Төнгүр-ооловичи Кызыл-оолдуң, Елизавета Ивановна Коптеваның болгаш өскелернин-даа аттарын өөрүп четтириишкин-биле сактып чоруур бис.

Бо кыска чугаага чырыыдыышкын хереэнге улуг салыышкынны киргген бүгү башкыларның аттарын шуптузун адаары болдунмас. Бистиң республикавыс Регина Рафаилловна Бегзиге, Зоя Лумбуевна Монгушка, Красс Байыр-ооловичи Салчакка, Альбина Ивановна Бирюковага болгаш өскелерге-даа улустуң башкызы болгаш алдарлыг башкы деп бедик аттарны тывыскан.

Тываның культурязын болгаш эртемин чогаалчы болгаш эртемден Монгуш Борахоевичи Кенин-Лопсан, археологтар Монгуш Хүргүл-ооловичи Маңнай-оол, Ирэит Үнгүлчекович Самбуу, дыл эртемдени Доруг-оол Алдын-ооловичи Монгуш, төөгүүлер Юрий Лудужапович Аранчын, Николай Алексеевич Сердобов, Владимир Андреевич Дубровский олар болгаш өскелер-даа төнчү чок эртем-билиг база талантызы-биле каастап турарлар. Тываның эртем кадрларга эртемнин чаа докторлары-биле немежип турары өөрүнчүг, оларның аразында хереэженнер Зоя Юрьевна Доржу, Чечек Тюлюш-ооловна Сагды—ол бойдус эртемнериниң талазы-биле бирги эртем доктору бар.

Эртем делегейи тыва эртемденнерни күлээп көрген болгаш оларның эртемге болгаш культурага салыышкынын бедии-биле үнелээн. Ол дугайын хамнаашкын талазы-биле эртемденнерниң тыва-америк практиктиг семинарны, Убса-Нур шинчилелдериниң түүнелери-биле делегей симпозиумун, «Хөөмей—Төп Азия улустарының культуразының ховар онзагай үүлү» деп хөгжүм шинчилелинин делегей симпозиумун, руниктиг бижимелдерни ажыдып номчаанының 100 чылынга тураскааткан делегей чергелиг эртем конференциязын эрттиргилээни херечилеп турар. ЮНЕСКО-нуң салбыры тургустунган болгаш ажылдап турар. Бо чылдың июнь айда Венага эртер психотерапия талазы-биле делегей форумунуң программазына тыва эртемденнерниң киржирин көргени, тыва хамнаашкын талазы-биле тускай секцияның ажылдаарын киргени таварылга эвес. Георгий Николаевич Курбатскийниң доктор диссертациязын этнограф эртемденнер сонуургал-биле хүлээп көрген.

Бөгүн бис Тываның угаанбодал болгаш материалдыг байлааның эртем өөредининиң үндезиннерин салганнарны сактыр ужурлуг бис. Грумм-Гржимайлонуң, Коннуң, Шойжеловтуң (Нацовтуң), Кабонуң, Дуловтуң Потаповтуң, Вайнштейнниң, Грачының болгаш өске-даа хөй эртемденнерниң ажылдары үнелеп четпес эртем информациязының байлак үнер дөстери боон турар.

Ог-бүле, школа мурнунун, школа кижизидилгезинден эгелээш, оон бүгү системазының эде тургузулгазын амгы бо үе баш удур-ла тодараткан. Республиканың интеллектуалдыг, культура болгаш мөзү-шынар курлавыр байдалы кандыг болдур, оортан оон чаартылгазының болгаш хөгжүлдезиниң шынар талазы-биле чаа деңнелче үнери дыка улуг хамаарылгалыг.

Тыва университет ам бөгүнде безин республикага өөредилгениң бүгү системазының баазазы болур, үзүктел чок профессионал өөредилгениң системазында аныяктарның эрте профессионал угланыышкынынга база профессионал белеткелинге чугула звено болур педколледжти, а ол ышкаш аныяк-өскенниң биче чажындан талантыларын, салым-чаяанын, сундулалын илерелир болгаш хөгжүдер сорулгалыг лицей база тускай класстар системазын киириштир ол университетке тускай мергежилди чедип алгыже чедир бүдүн система болур.

Университет девискээрниң өөредилге-эртем төвү апаар, оон арга-курлавыры республикадан дашкаар черлерден бедик мергежилдиг специалистерни (эртемнер докторларын, профессорларны, перспективтиг доцентилерни) чаларының күсели-биле өзер апаар.

Республикага дээди школаның реформазы өөредилге черлерин анаа-ла кадып, каттыштырып, эде адан каары-биле доозулбас ужурлуг. Бо базымны бис рынок байдалдарында хостуг угаан, сайгарлыг, таарыштыр ажылдап билир, республиканы экономиктиг болгаш культурлуг хөгжүлдениң оруу-биле бурунгаарладыр шак ындыг кадрларны белеткээр талазы-биле стратегтиг сорулганың күүселдезиниң эгези кылдыр көрүп турар бис. Мурнуу Көрейниң, Тайваньның, Сингапурунуң, Малайзияның болгаш хожудаңгай чоруктан кыска хуусааның иштинде амыдыралдың бедик деңнелинче шураашкынны кылып шыдаан өске-даа чурттарның дуржулгазы оларның чедиишкининиң үндезини болза «Кадрлар кадар капитал» деп хоойлу боон келген деп үвени көргүзүп турар, азы ол дээрге капиталды кадрлар белеткелинге — интеллектуалдыг өнчүнү белеткээринче-даа, бүдүрүлгеже-даа салып киирери-дир.

Байырлыг езулалдарның хүндүлүг киржикчилери!

Тыва университеттің төрүттүнгени үе-биле алырга, чурттуң төөгүзүнде эргилделиг үе-чада-биле капсырлашкан. Ниитилелде ханы кризис турзажок, экономиктиг бергедээшкиннер турзажок оон тургустунганы өөрүнчүг. Ол дээрге бистиң төөгүвүске алдын арын-дыр. Оон-биле чергелештир ол биске российжи болгаш тыва ниитилелдериниң мурнунга улуг харыысалганың чүүгүн онаан турар. Бүгү чүве бис тудугга кандыг шөлдү шилип алырывысган, оон тааваанга баштайгы кандыг туйбуну салыырывыстан, чаа өөредилге черинин төлевилели база архитектурлуг хевирлээшкини кандыг болурундан хамааржыр. Моортан Россияның болгаш Тываның эрге-чагырга тургузугларының, университеттің коллективиниң база республиканың бүгү хөй-ниитизиниң сорулгалары тодаттынып салдынар.

Бирги эәлчегде, биске амгы үе-чаданың негелделеринге дүүштүрген болгаш Россияның база делегей депшилгезинің чедиишкиннерин барымдаалаан, XXI үүс чылче угландырган бедик сорулгалыг күрүне концепциязы херек. Эртем болгаш эртем-техниктиг депшилге, дээди профессионал өөредилге, кадрлар болгаш кадр политиказының, күрүне база муниципалитет албан-хаакчыларының дугайында хоойлуларның бүдүн системазы херек. Шак ындыг эрге-хоойлу баазазының чогу соцчурттарның чооктагы эрткен үеде ийи системаның экономиктиг чарыжынга аштырып турганының бир чылдагааны болгай. Россия кезээде эртем-биле алдаржып чораан болгаш амга чедир-даа мурнакчы эртем-технологиялыг чурт кылдыр санадып турар. Ынчалза-даа болдунган частырыгларның ужун оон эртем күүү-күжү элээн кошкай берген. Бистиң эртемивис өскерилгелерге болгаш рынокка белен эвес болган.

Оон ыңай. Сталинчи кадр политиказы деп адаттырган политика эгезинде эки түүнелдерни берзе-даа, сөөлүнде партийжи номенклатураның деңнелинге тапталып калгаш, эртемденнерниң болгаш интеллигенцияның талантыларынга хөгжүлде бербейн барган. Ынчангаш бөгүн бис үш сорулганы шиитпирлээр ужурлуг бис.

Бирээде. Чазак болгаш ниитилел чаа өөредилге черинге, оон тургустунарынга дузалажыр ужурлуг, а университеттің коллективи кандыгдаа бергелер турза, оон хөгжүлдезин дүргедедиринге анаадагызындан улуг хемчеглерни алырынче бурунгаарлаары чугула.

Ийиде. Университет республикада эртем-техниктиг депшилгени боттандырарының кол штавы апаар ужурлуг.

Үште. Тыва ниитилелдің сорулгазы — чаа дээди өөредилге черинге хамаарыштыр дузаргак, чаагай сеткилдиг байдалын тургузары.

Ам ол дугайында бичии тодарадыр чугаалап көрейн. Чазак бирги эәлчегниң хоойлулар төлевилелдерин ажылдап кылып эгелей берген. Чыл төнчүзүнде рынок экономиказының, кризиске удур хемчеглерниң, ниитилелдің моон соңгаарры демократчыдылгазының айтырыгларына хамаарыштыр республиканың эртемденнериниң конференциязын эрттирери көрдүүп турар.

Чазак республиканың мурнады көөр ужурлуг үүлдерин, чижээлээрге, экономиканың структурлуг эде тургузулгазын, оон «өзүлде точкаларын» эртемге болгаш чаа технологияларга үндезилеп, биче болгаш ортумак бизнести хөгжүтпүшаан, XXI үүс чылче экономиканың **турум хөгжүлдеже** үнерин чедип алыр дээш стратегия база тактиканы тодарадып турар. Эртемденнергे, дуржулга-конструкторжу база төлевилел институттарынга күрүне чагырларын киирерин тодарадыр. Кризис үезинде ол кошкак эскертинип турган, ынчалаа-даа, рынок үезинде экономиканың быжыгып доктаарынче чоокшулан орда, ол улам илерээр. Республиканың Президентизиниң чанынга эртем-техниктиг депшилге болгаш инновациялар талазы-биле эртемденнериниң тускай бөлүүн тургузар. Хөй эвес санныг тыва чазактың составында 8 кандидаттар болгаш эртем докторлары ажылдап турары дээрге-ле, бистиң эртем депшилгезинче угланганывысты көргүзүп турар.

Чазак кадрлар белеткелинге болгаш оларны кыдыындан хаара тударынга, университеттің бот-башкарылгазын сайзырадырынга дузалажыр. Бөгүн-не университете болгаш ону долгандыр амгы нарын айтырыгларны шиитпирлеп шыдаар талантылыг эртемденнериниң болүү тургустунган деп санап турар мен. Оон-биле чергелештир аныяк эртемденнериниң белеткели болгаш оларның чурттуң улуг дээди өөредилге черлеринге стажировказы чокка болдунмас. Баштайгы үеде чаа күштерин база чаа идеяларның келирибиле бөлүк эртемденнерни, ылаңгыя эртем докторларын чалаар апаар бис, оларга бажың-балгатты база бээр.

Чедиишкиннің кол үлүгхуузу университет коллективиниң бодундан хамааржыр. Хөй-ле чугула айтырыгларның аразындан силерге бирги черже саң-хөө айтырыы үүп турар, ол ышкаш материалдыг болгаш өөредилге баазазың быжыктырары чугула. Оон үндезининге — студентилериниң болгаш башкыларның аткаарлатпас социал айтырыгларын шиитпирлээр. Хамааты кодексте база өске-даа хоойлуларда көрдүнгени-биле силерге эң чугула үүл — экономиктиг хосталга, акша-хөреңгилер киириериниң хөй каналдыы база бюджеттен дашкаар фондуларлыг болур эргенер дээрзин сагындырып көрейн. Ол санда студентилерни деткииринің фондузу. Ол угланыышкын силерде бар дээрзин демдеглээри өөрүнчүг. Силер республика иштинде-даа, оон дашкаар-даа өөренип турар студентилериниң баштайгы съездилерин эрттирип, амгы нарын байдалдарда канчаар чурттаарын чугаалашкан болгай силер. Кожуун чагырганларының ук кожууннардан келген студентилери-биле ужуражылгалары чаңчыл болган. Хөй студентилер болгаш башкылар чүгле шалың болгаш стипендия манаары-биле кызыгаарланмайын турары мактанчыг. Олар бүгү ниитилел ышкаш, азырадыкчы хөөнден уштунуп, кичээлден аңгы үелерде база каникулдар үезинде акша ажылдап алырынче чүткүлдүг болуп турар. Бо чоруктун бүдүн коллективке норма болбайн турары хомуданчыг. Ынчангаш университеттің саң-хөө талазы-биле чурттап үнериниң программазы херек. Студент бүрүзү, башкылар, кафедра, факультет бүрүзү саарлыкчы база ажыл-херекчи чорудулганың агар саннарын ажыдып алыры чугула. Өөредилге, өөредилге-дуржулга, дузалал черлерин (лаборатория) шуптузун ниитилелге херектиг продукция база боттарының аъш-чемин бүдүреринге, акша ажылдап алырынга ажыктыг кылыр ажыглаары чугула. Күрүненің талазындан оларга чер участоктарын, сугларны бээр, чээли болгаш үндүрүглерге чиигелделерни тургузар, малмаган, эки үрезин, кат-чимис дөстерин садып алыр байдалды хандырары чугула. Силерде немелде өөредилге дузазы чедиреринге аргалар улуг-дур. Аныяктарны рынок, фермер, коммерция, компьютер техниказы, бухгалтер хереэнге өөредип болурунун аргалары четчир.

Массалыг информация чепсектеринде бөгүн дээди өөредилгениң өртектиниң дугайында чугаа калбарып турар. Бо талазы-биле бистиң туружувус мындыг. Хууда дээди өөредилгениң өртектиг болуру билдингир. А күрүненің дээди өөредилгезинге хоойлуда көрдүнгенинге дүүштүр өртектиг өөренип болурунуң санын дээди өөредилге чери таарыштыр тургузуп ап болур. Таварылга бүрүзүнге адрестиг болгаш тускай хамаарылга херек. Стипендия, пособиелерни бирги ээлчегде эки өөренип турарлар база эвээш орулгалыг өг-бүлелерден келген студентилер алыр ужурлуг.

Оон ыңай. Университеттің бот-башкарылгазын сайзырадырының дугайында ийи сес. Бүгү-ле чүве акша-хөреңгиден хамаарышпас деп үүлдү сактып алырывыс чугула. Амыдыралда хөй чүве кижиниң чедишкинче чүткүлүнден, оон сагышсеткилин, мөзү-шынарын быжыглаарынче угланганындан хамааржыр. Ынчангаш кижи бүрүзү бодун боду өөредип, сагыш-сеткилин быжыглап, амыдырал дээш туржур ужурлуг.

Чедиишкинниг ажылдаарда болгаш өөренирде ажылагыйжы болгаш бедик сагыш-сеткил көдүрүүшкүнүн тудуп, деткиири эргежок чугула. Ынчангаш студентилерниң болгаш университеттің бот-башкарылгазын хөгжүдери эргежок чугула болу берген. Эртем төвүлели, ректорат, деканаттар, студентилер организациялары шуут чаа езу-биле ажылдап эгелээр дээрзинге идеген турар бис. Студентилерниң аразындан аныяктарның чаа, талантылыг баштыңнары үнер, олар чүгле университеттің иштики ажыл-херектеринге эвес, харын республиканың ниитилел амыдыралынга салдар чедирер ужурлуг.

Дараазында айтырыг — ниити Россияның эртем албан черлеринде база дээди өөредилге черлеринде тыптып келген чаа угланыышкынны барымдаалаары-дыр.

Бирээде, студентилериниң ниити саны боттуу-биле өскен.

Ийиде, экономиктиг болгаш юридиктиг дээди өөредилге черлериниң база факультеттериниң студентилериниң саны мурнадыр темпбиле өзүп турар.

Үште, Россия революция мурнундагы үеде эң бедик мергежилдиг эртемденнериниң санының талазы-биле сайзырааңгай чурттарны безин ажып турганын чугааладым. Амгы үеде оларның хөй кезии, колдуунда-ла аныяктар, ажыл чок арткаш, даштыкы чурттарже көжүп чоруур ужурга таварышкан. Олар даштыкыга баргаш аажок тааржы берген болгаш эки чуртталгалыг апарган. Мындыг байдал биске ам дээрезинде таварышпаан, ынчалза-даа ону оваарып көөрү артык эвес.

Дөртте, аныяк эртемденнер өскээр чоруп, эртем ажылының алдар-адының үнезиниң кудулаанындан, аспирантылар белеткээри кызырганындан эртем кадрларының назы-хары улгадып турар.

Адактың соонда үүл дизе, эртем шинчилелдериниң акшаландырыышкын хемчээли эң куду хемчээлде турун турары-дыр.

База бир үүлдү көрээли. Кадрлар белеткелинде үндезин өскерилгелер болган. Өөредилге системазы рынок хереглелинден улам хамаарылгалыг апар чыдар. Өөредилге черлери чаа байдалдарга чаңчыгар, белеткел программаларын эде тургузар, чаа мергежилдерни тургузар, өөредир хуусааны кызырар, өөредилгениң төлевирлиг хевирин, семинар кичээлдерин калбаа-биле ажыглаар аргалар ажыглаттынып турар. Белеткел хуусаазындан болгаш шынарындан хамаарылга чокка бакалавр болгаш магистр чижектиг чаа эртем аттары киириттинип турар. Биригээр чугаалаарга, студент кижи бодунуң аргаларын, саң-хөө байдалын барымдаалап, шилилгени кылып ап болур апарган.

Бистиң республикага амгы үеде экономиктиг, юридиктиг, а ол ышкаш информатика, энергетика, чылыг техниказының талазы-биле билиглиг кижилер онза херек боон турар. Бо үүлдер силерниң коллективтиң перспективтиг хөгжүлде планынга кирер боор деп бодайдыр мен. Биске генетиктер, эмчилер, чадаарда баштайгы үеде, улуг эмчилер безин херек боон турар.

Адактың сөөлүнде үүл дизе, аныяк өөредилге чериниң хоочун өөредилге черлеринге бодаарга, боттуг аргалары улуг деп бодай-дыр мен. Үүге дизе, эң дидим чаартыкчы үүлдерни болгаш эртем концепцияларын ажыглап турган, үндезин өскерилгелерни дүрген болгаш чииги-биле чедип ап болур болгай. Ол ышкаш ханы структура, кадр болгаш өске-даа эде тургустунуушкунарны үениң негелдезинге дүүштүр чорудуп болур.

Анализ аргаларын болгаш мониторингини ажыглап турган, рынок хереглелинде өскерилгелерни таарыштыр көөрү чаа университетке чиик болгу дег. Хереглел улгадып турар специалистерни белеткээрин калбартыр, хереглели бадып турар мергежилдерге студентилерни белеткээрин кызырар болгай. Хереглел чок специалистер белеткээрин шуут сокса-дыр херек.

Эргим эртемденнер болгаш башкылар, хөй-ле үүлдер силерден хамааржыр апаар. Силериң берге байдалда турарыңарны база билир бис. Чурттаар чер чедишпес, өөредилге баазазы кошкак болгай. Президент болгаш Чазак ол дугайында билир. Ниити күш-биле бо айтырыгларны шиитпирлээр боор бис деп бодай-дыр мен. Оларның күш-ажылын күрүне шаңналдары, хүндүлүг аттар болгаш шаңналдар-биле деткип, эртемденнерге идиг бээринин негелделерин ажылдап кылыры эргежок чугула. Мацаа бис, силерниң күш-ажылыңарның үнезин чедир барымдаалавайн, ам дээрезинде силерни оюп эртип турарывыс магатчок. Чаңгыс сөс-биле чугаалааргa, чедир хөделбейн турар бис. Бо чедир көрдүмээн айтырыг чайлаттынган турар ужурлуг. Эртемденниң бедик адын көдүрер херек.

Таныжылганың хүндүлүг киржикчилери!

Бистиң аныяк университедивистиң төөгүзүнүң анализин, хөгжүлдезиниң байдалын болгаш айтырыгларын чүгүртүр көөрге ындыг-дыр. Күрүне университедин ажыткан чорук Россияда национал политиканың илерээшкини-дир деп чүвени база катап чугаалаксап тур мен. Бирээде ындыг-дыр.

Ийиде, бо дээрге, демократчыдылга болгаш рынок харылзааларының чаа шиитпирлиг үе-чадазында ниитилелдің төөгүлүг эргежок чугула негелдези-дир.

Үште, бо дээрге бүгү тыва ниитилелдің чедип алган чедиишкини-дир.

Дөртте, университетти тургузуп алгаш, хөй санныг, оон иштинде саң-хөө болгаш кадр айтырыгларының талазы-биле бергедээшкиннерге таваржыр бис. Ынчангаш республиканың Президентизиниң, Парламентизиниң болгаш Чазааның, Россияның удуртулгазының доктаамал кичээнгей салыры, университеттің, ниитизи-биле эртемниң эргежоойлу баазазын дүрген тургузары негеттинип турар.

Беште, бо дээрге, Чазактың талазындан комплекстиг хемчеглерни ажылдап кылыры болгаш боттандыры-дыр.

Алдыда, дыка хөй үүлдер коллективтиң бодундан хамааржыр.

Чедиде, республиканың бүгү хөй-ниитизи, ылаңгыя студентилериниң ада-иелери чаа дээди өөредилге чериниң хереглелдериниден база амыдыралындан чыдып калбас дээрзинге идеген тур мен.

Университеттің болгаш студентилериниң амыдыралын массалыг информация чепсектеринге, бистиң социологтарывыстың болгаш чогаадыкчы интеллигенциявыстың ажылдарынга төлептии-биле бижип, чырыдар боор деп бодай-дыр мен. Ол дээрге, бистиң келир үевистир.

Бистиң ниитилеливис эрткен үеде чаңгыс черге таптап турганындан уштунгаш, XXI болгаш XXII үүс чылдарда бодунуң келир үезин баш удур көөрүнче шилчиир, боттарына эң бедик сорулгаларны салыр, реформаны чорударының шын аргазын шилип ап, депшилгениң оруунче кирер сорулгалыг. Мону боттандырар үеде бис болза, делегей ниитилежилгезинде, кайгамчык улуг федеративтиг күрүнеде национал республика боон турарывысты угаан-билири чугула. Делегей сайзыралының ниити кижи төрелгетеңге үнелиг үүлдери, Россияның эртеминиң база педагогиказының үнелиг үүлдери, национал онзагай үүлдер шуптузу биске чаңгыс аай үнелиг болур, ол үнелиг үүлдерни бистиң хөй национал дыг улустарывыстың эң дээре чаңчылдарынга, езулалдарынга үндезилеп хөгжүдер ужурлуг бис.

Бөгүнгү ужуражыышкын Россияның Президент соңгулдаларының бүдүүзүнде боон турарын демдеглээри чугула. Июнь 16-да тыва ниитилел ышкан чоруунуң, реформаларның идеяларынга шынчызының шылгалдазын тудар. Ол хүн оларның салым-чолу, чурттуң салымчолу шиитпирлеттинер дээрзин ажыы-биле чугаалап тур мен. Соңгулдаларны анаала-бир он бир кандидат соңгуур чүве-дир деп кызыы көрбейн, харын Россияның болгаш Тываның хөгжүлдезиниң оруун шилип алыр соңгулда кылдыр калбартыр көөр херек. Демократияның ажык-чарлыг чоруунуң, улусчу эрге-чагырганың оруун шилип алыр ужурлуг бис. Тыва университеттің студентилери болгаш башкылары реформаларның үре-түнелин көре берген чүве болганда, бо удаагы шылгалданы база кончуг эки дужаап, 1993 чылдың апрель референдумунга кылган бистиң ниити шилилгевис дээш бадылаар боор деп бодай-дыр мен.

Кайгамчык болуушкун — Тываның күрүне университедин ажыткаы-биле холбаштыр силерге, бистиң хүндүлүг башкыларывыска, эртемденнерге, студентилерге, аалчыларга, байырлалдың бүгү киржикчилеринге, республиканың бүгү чонунга байыр чедирерин чопшээреп көрүңер.

Аныяк университеттің башкыларының болгаш студентилериниң эртем болгаш билиглер делегейинче оруу ажык-чаагай болгаш чедиишкиннинг болурун, чоннуң чаагай чоруунга бараан болур чаа-чаа ажыдыышкыннарга чедирип кээрин күзедим.

Менди-чаагай!

Механизаторга сөс

БҮЗҮРЭЭР МЕН

1960 чылдан эгелеп, ховушөл, машина-техника-биле хамаатканчыл келдим. Бо чылын үжен алды дугаар часы ховуажылын чорудуп турарым бо. Хөй-ле часты көрүп эртим. Ынчалза-даа бо ышкаш, курбаг час көрбээн мен. Дээрден ышык кенгус дүшээн деп болур. Ыны баа соок, хар чуга болду.

Суксун-суггаттыг черлерге тараа, ногаа тарыыр дижип турары чоп. Бистиң «Арыг-Бажы» совхозта тускай суггарылга системазы-даа, суггаттыг черлеривис-даа чок. Чүгле эки үүевис — тайга электелдир турарывыс. Кара хөрүүпүг ацгыстарлыг бис.

Үрезин, кывар-чаар материалдар-биле ховутрактор бригадазын бүрүп хандырган. Директорувус Хирлиг-оол Ушлан бо талазыбиле дыка-ла сагыш салды. Агар сапда акша-тогерик чугундан артык кезектерге-ле бергеден тур бис. Чер чарар ДТ-75 деп беш тракторувустун ийизи суурда хевээр туруп берген. Сес «Беларус» ажылдап турлар. Агаар-бойдустуң хирезин көрүп турган, чаштырылганы чорудуп тур бис. Черниң эриирин, шыгын база коор болгай.

Сагышты ойун келир үүлдер-ле ковей. Оларшыг бирээзи — аныяктарның ажылга киржилгезининң кошкай бергени. Бистиң бригаданың кол өзөө — аныяктар. Шаанда кижи дүн-хүн чок ажылдаптар чүве болгай. Амгы аныяк механизаторларның холу салдынчак-тыр.

Ооң кол чылдагааны —чүвени эчизиниге чедир бодавайн турары. Тарааны чиир дээш тарыыр болгай. Тараавыс-ла барда чүге-даа торулбас бис. Ынчангаш бистиң кол сорулгавыс — тарааны өстүрүү. Ону кижи бүрүзү билир дээрзинге бүдүүрээр мен.

Даваа ДОСПАҢ.
Хоочун механизатор.

ТАРААЛЫГДА, НОГААЛЫГДА

Арат ажыл-агыйын кылып, ам элээн апардывыс. Совхоз баштай 20 гектар шөл ангылап берген. Ол черивиске чиңге-тараа, сула тарып турдувус. Суксун-суггаттыг черни чөп ажыглаарга беримчелиг боор-дур. Чиңге-тараа, кызыл-тас, сула тарып, мал-маганывыс өстүрүп, черле багай эвес амыдырап тур бис.

Эрткен чылын ногаа тарып, баштайгы шенелдени кылдывыс. Алды чүс дөс капуста олуртувус. Чайладыр оларны ажаап, ховаган курту-биле демисежип келдивис. Түңнели база чүгээр болду. Бир машина ишти капустаны садып саардывыс.

Бо чылын капустаны алды муң деске чедир көвүдедир сорулга салдывыс. Баштайгы өзүмнериниң байдалы эки-дир.

Ажылывыс аар-берге дээрзи билдингир. Колдуунда хамык чүүлду хол-биле кылыр. Ногаа, картофель тар

ЧАГААЛАР—САГЫШ-СЕТКИЛ ИЛЕРЕЛИ

Бодалдар, саналдар, сүмелер

Он, беш чыл, азы чылдың кайы-бир улуг эвес кезээ, чыл азы чартык чыл-даа дижик, ниитилел амыдыралының аайы-биле катаптаттынмас онзагай болуушкуннарлыг, төөгүлүг. Ооң бадыткалын ындыг-ла кончуг ыравайн, эң чоокку үе, эрткен чылда, бо чылдың эрткен айларында ниити Россияның-даа, бистиң республиканың-даа ниитилел-политиктиг, экономиктиг амыдыралындан көрүп болур. Ниити байдал кандыгыл дээрзин амыдыралдың эки-даа, чедимче чок-даа талаларындан көрүп, билип турар бис. Ынчангаш ол үве мындыг, мында мындыг деп тайылбыр кылган улуг-ла ажыы бар деп бе? Бистин республиканың амыдыралынга хамаарыштыр көөр дээр болза, Тыва Республиканың Чазааның отчедунда алырлар аайы-биле кылдыңган ажыл-херектиг шуптузун киирген болгай. Бистиң солунга ону февраль 10-да парлаан, республиканың чонунга ону солун дамчыштыр чедирген бис. Ынчангаш ниити байдал билдингир. Эскерип чоруурга черле ынчаш, болуушкуннарга, шинтпирлеттинип, тургустунуп турар айтырыгларга, саналдарга, бодалдарга кижилерниң сонуургалы дыка улгаткан боор-дур. Улус бодалын чугаалап, саналын киирер апарган деп үве ол. Ооң ыцай, бөгүнгү амыдыралывыс бодунуң эзлчээнде, белен эвес байдалдарны тургузуп турзажок, амыдырал чиик эвес, ынчалзажок солун дижиривис бо үеде кижилер боттарының хире шаа-биле, орта-шиизэнин аайы-биле түс-тузунда амыдыран-чурттап турар, кижилерниң амыдыралының деннели аңгы-аңгы-даа болза, а эчис сорулга чаңгыс — амыдырал.

Амыдыралдын хөй талалыг айтырыгларын бистиң бижикчилеривистин бижип турары-биле — редакцияның почтазы байлак, амыдырал дег делгем, хөй талалыг. Медээ дыннавайн баар ийикпе, азы инда-мында боор турар онзагай болуушкуннардан чыдып каар деп үвени бодап көрүнер даан. Дыннап, билип, номчуп алган кижи долгандыр боор турар болуушкуннарга хамаарылга чок артпас ийик чоп, бодалын, санал-оналын киирген, чугаалаан, маргышкан, бадыткаан турар. Бо-ла бүгүнү бистин солуннуң номчукчулары, оон бижикчилериби-ле холбаштыр, оларның дугайында бодал-биле чугаалап олурарым бо.

Май айда «Шынның» тиражы база немешти, 8717 четкен. Чагыдылга бүрүзүн редакция коллективтин чогаадыкчы ажыл-чорудулгазынга үнелел кылдыр хүлээп көрүп турар болгаш номер бүрүзүн оларга дээш үндүрүп турар. А номчукчуларывыстын арызында солун арынларында материалдары парлаттынып үнүп турар бижикчилеривис база эвээш эвес. Сан талазы-биле алыр болза, оларның одуруу база немежип турар, солун үүлдерни бижип турар чаа аттар көстүп келгени база өөрүнүүр. Солуннуң бижикчилери, авторлары боор, «Шын» солун-биле оларның ажылхерекчи, чогаадыкчы харылзаазы он-он чылдар-биле быжыккан бистин хоочун бижикчилеривис демир-үжүүн холдан ам-даа салбаан, бижившаан. Оларга өөрүп четтиргенивисти илергейлеп турар бис.

Чагаа хавының даштында: «Шын» солун редакциязы. Чагаа килдизинге азы кол редакторга» деп оларның бижээн холунун үжүүндеп кымдан чагаа келгенин дораан билип каар бис. Чаа эгелеп чоруур авторлар-биле ындыг харылзаага база бис белен бис. Кандыг тема силерге чоогул, бижикер. Чедимчелиг солун бижиттинген үүлүнерден тептинип, хей-аът кирип, «Шынның» доктаамал бижикчизи болурунуң эгезин изеп көрүнер даан, оон редакция-биле чоорту харылзаалыг апаар силер.

«Шынның» почтазы чаңчыл езугаар дүжүткүр боор артышаан. Чагаа хөй болган тудум, килдистерде шилиишкин улуг деп үве кымга-даа билдингир. Парлаттынмайн, чамдыкта архивке шыгжаттына бээри-даа ында. Чагаанын «салым-чолу» ындыг болбазын дээр болза, ону бижип олурар автор кижи ол дээш кончуг харыысалгалыг, кичээнгейлиг болуп, фактыларны дензигүүрлеп көрүп тура, хөй номчукчуга чүнү чедирер, чугаалаар бодаанын үндезинниг кылдыр бижээн турар ужурлуг. Адын салган материалды чедимчелиг болурун чедип алыры чугула. Айтырыгны чугулага ап, харыысалга-биле бижиттинген үүл болза, чагаа хавының даштын долдуруп каанындан-на илдең боор, «үнер-үнмес-даа болза» дээн бодал-биле бижиттингеннери факт-барымдаазы бүзүренчиг эвес, ат, фамилиязы, адрези долу бижиттинмээн чагаалар ол-дур, дилим эвес бижип каан болур.

Оон ынай мындыг байдал бар. Редакцияның почтазының арбын боор турары чагаа шимчээшкининге база салдарлыг боор турар. Чамдык чагааларның саадай хона бээрин, чамдыктарының саат чокка парлаттына бээрин бистиң доктаамал бижикчилеривис пат билир. Ол база чылдагаанныг, редакцияның почтазы арбын үве болганда, килдистерде чагааларны кончуг кичээнгейлиг өөренип көрүп, сайгарып турар. Хүннүн айтырыына хамаарышкан үүлдер, болуушкуннар, медээлер эргижиревезин, чонга дарый четсин дээш, шалып киирер. Ынчаарга манап болур, далаш чок, бистин иштивиске чугаалажырывыс-биле «өлбес, өлүм чок» дээ-ривис материалдар база турар, далаш чок дээни ол. Килдис эргелекчизи, редакторлар парлап болур деп үнелеп каан болганда, чырыкче ол дөмей-ле үне бээр. Ындыг чагаалар база хөй. Редакция акша-хөренгиге бергедеп, солун парлаар саазын үзүлген үеде, чоокта чаа солун кезек када неделяда үш катап үнүп турда, байдал элээн нарын турду, чагааларның чыглып чыдып бээри дүвүрелди болдуруп турган. Ынчалзажок, чонга үезинде четкен турар ужурлуг доктаал-саавырларны, чугула материалдарны редакция дөмей-ле саадал чокка парлап турган. Неделяда үш үнер ужурга таваржып турганывысты номчукчуларывыс шын билип, хүлээп ап турганы өөрүнчүг.

Бижикчилеринің чагаалары кожуун бүрүзүнден кээп турар. Бо чылдың эрткен айларының түннели-биле алыр болза, Кызыл хоорайдан хөй чагаа алган боор турардыр бис. Төптен чугаажок дүрүм органнарының ажылчорудулгазын, медицина, культура, улус өөредилгези-биле, чоннуң социал камгалалының айтырыглары, спорт-биле холбашкан материалдар хөйү-биле парлаттынган. Кылдынып турар ажылын, байдалын хөйге чугаалаарындан бар-ла шаа-биле тыртылар, сөс алырындан дидинмес удуртукчулар, специалистер база бар. Шак ындыг таварылгада, бир-ле үве оларның соондан тыртып турар байдалдыг кылдыр көстүр боор үве. Бир эвес солун-биле харылзажырын бодап, күзеп чоруур улус бар болза, республиканың чамдык кожууннарында «Шынның» тускай корреспондентилери база бар. Улуг-Хем кожуунда, Чаа-Хөлде—Кежик-оол Чөрене, Чөөн-Хемчикте, Өөрүде—Карыма Түлуш, Таңдыда, Чеди-Хөл кожуунда— Савый-оол Ооржак, Эрзин, Тес-Хем кожуунда — Дайынчы Дамба-Хуурак, Сүт-Хөлде — Дадар-оол Ооржак, Монгуш олар-биле харылзажып, ындыг-ла ыйнаан, а кожууннардан кандыгыл? Бай-Тайгадан, Барыын-Хемчиктен, Улуг-Хемден, Чөөн-Хемчиктен авторларывыс хөй. Чаа-Хөлден, Тес-Хемден, Сүт-Хөлден, Таңдыдан база чагаалар эвээш эвес. Ниитизи-биле алыр болза, ажыл, амыдыралы солунга чыыттынмайн баар кожуун чок, чүге дизе бистиң бижикчилеривис — чер-чөрде. Чижээ, Тываның ырак булуннары Монгун-Тайганың, Тожунуң, Кунгуртугнуң дугайын солун арнынга хөйге чугаалап кээр идегелдиг көдээ бижикчилеривис ында бар. Ажыы-биле чугаалааргa, бижикчилер кайда идепкейлигил, ол кожууннуң ажыл, амыдыралы хөй чыыттынар боор чүве-дир ийин.

«Шын» солун бодунуң туружун эзлеп, республиканың экономиктиг, политиктиг-даа амыдыралын, улус ажыл-агыйының адырларының ажыл-чорудулгазын чонга дыннадып, боттуу-биле үндезинниг чыыдып турар. Аңаа редакцияның журналистериндан аңыда, удуртукчулар, эртемденнер, чогаалчылар, янзы-бүрү адырларда специалистери, башкылар, юристер, культура, шажын ажыллакчылары идепкейлиг киржип турар. Бо чылдың эрткен айларында чер-чер чагыргаларының, иштики херектер, хоойлудүрүм органнарының ажылчорудулгазын, медицина, культура, улус өөредилгезибиле, чоннуң социал камгалалының айтырыглары, спорт-биле холбашкан материалдар хөйү-биле парлаттынган. Кылдынып турар ажылын, байдалын хөйге чугаалаарындан бар-ла шаа-биле тыртылар, сөс алырындан дидинмес удуртукчулар, специалистер база бар. Шак ындыг таварылгада, бир-ле үве оларның соондан тыртып турар байдалдыг кылдыр көстүр боор үве. Бир эвес солун-биле харылзажырын бодап, күзеп чоруур улус бар болза, республиканың чамдык кожууннарында «Шынның» тускай корреспондентилери база бар. Улуг-Хем кожуунда, Чаа-Хөлде—Кежик-оол Чөрене, Чөөн-Хемчикте, Өөрүде—Карыма Түлуш, Таңдыда, Чеди-Хөл кожуунда— Савый-оол Ооржак, Эрзин, Тес-Хем кожуунда — Дайынчы Дамба-Хуурак, Сүт-Хөлде — Дадар-оол Ооржак, Монгуш олар-биле харылзажып, дан тура чагыдып, сонуургап номчууру «Шын» солунга бижиир деп сүмелештивис. Бир эвес материалдарывыс парлаттынар болза, шаандакы үеде болуп турган болуушкуннарны, тыва чоннуң чаңчылдарын, алдан-маадырлар дугайын, Тываның төөгүзүнге хамаарыштыр үүлдерни бижиир бис. Ачам чогум боду бижиптер кижи, ынчалзажок бижиири эки-ле билдинмес, силерге берге апаар, ынчангаш бис аңаа дузалажыр кылдыр дугуруштувус, ол дээш кырган кижи амыраар боор...»

Чагааңарны хүлээп албышаан, силерниң хүндүлүг кырганнарыңарга кадыкшылды, бүгү-ле экини күзээр-дир бис, Александра Шурженейовна. Силерниң саналыңарны, бодалыңарны күзелдии-биле хүлээп алдывыс, чонга чедирери-биле бодап турар планыңар солундур, бижинер, манаар бис.

База бир чагаа. Дилег хевирлиг бо үүлдү хоойлудүрүм ажылдакчызы чораан хоочун Донгак Серенович Мижит бижээн. «40 чылдарның төнчүзүнден бээр «Шын»-биле харылзажып, ооң бижикчизи боор чор мен. Бижээн бичии үүлүм дээш гонорарын менче чоруттайын, солуннуң агар санынга арттырып турарын дилеп, доктаамал демдеглеп каар кижи мен. Солунга дуза, каш көпеек боор чорзун деп бодааш, ону албас деп шагдала шиитпирлеп алган кижи мен. Бо чоокта гонорар чорудупкан болдуңар, дилээм эскертинмейн барган ирги бе дээш, мону бижип ор мен. Мээң дилээм ол ийин». Бо-ла бодалдарын хоочун аас-биле чугаалап база чорду. Хоочун бижикчивистің күзели мындыг, ол дээш четтирдивис. Гонорар чеде бээрге, арай дүвүрексеп келген хевирлиг болду. Дилегни хүлээп албышаан, бижээн үүлүнүң гонорарын солунга арттырып каарын дилээр авторларывыс хөй, оларга база четтирдивис.

Амыдырал, ооң хүн бүрүде айтырыглары, болуушкуннар, экономика, политика... айтырыглар-ла хөй. Солун арыннарынга ону чыыдырынга киржип, редакция-биле харылзажынар. Бижиңер, чагааларыңарны манаар бис.

Вера КУУЛАР.
«Шын» солуннуң чагаа килдизинің эргелекчизи.

Солун болгаш номчукчу

АМЫДЫРАЛ, ООҢ ХҮН БҮРҮ АЙТЫРЫГЛАРЫ

Дүвүрелдің үнү

КИЧЭЭНГЕЙГЕ АЛЫР БООР

Амгы үеде чаагай амыдырал-чуртталга дээш, ажы-төлүнүң кадык-шыырак, эки өзери, оларның келир үези дээш сеткилинден улуг харыысалга-биле сагыш човап чоруурлар хөй. Ынчалза-даа амгы үениң байдалыбиле чуртталгада десги үве чок. Чамдык кижилерниң бажын ажыр байып турарын, а өскелеривистің амыдыралы чегей болуп турарын дыннап, билип, көрүп-даа чор бис.

Бети дизе ургларга өөредилге херекселдериниң өртек-үнезин көрүнер даан, кайы хире өзүп, улгадып турар-дыр. Ол ышкаш ырак-даа, чоок-даа черден кээп, барып өөренип турар школачы ургларның автобустарга аай-дедир чоруп турарын көргеш, хейде-ле бо кижи кээргээр-дир. Олар автобус хөлезини дээш бир айда 35 мун рубльди төлеп турарлар болгай. Чамдык таварылгаларда автобустар доктаамал маңнавас болгай. Ылаңгыя кыштың соогунда аай-дедир чоруп деп үве берге-ле болдур ийин. Хоорай иштинде автобустарга чоруурга 600 рубль-дир. Сөөлгү үеде хуу кижилерниң автобустарынга чоруурга харындаа 1000 рубль төлээр апарган болгай.

Мынчап кээрге, өөреникчи кижи бир айда чеже акшаны чарыыр-дыр. Бир эвес өгбүленің ажы-төлү хөй болза, берге-ле. Ынчангаш школа назылыг ургларга хоорай иштинің автобустарынга чиигелде тургузуп болбас бе? Мени боландырып, дүвүредип чоруур бир айтырыг ол.

Ийиде, чоннуң эрге-ажыы, хөйнүн хөрээ, күрүненің политиктиг болгаш экономиктиг ажыл-херээ дээш бүгү күжүн, билиин харам чокка хөй-хөй чылдарда берип, ак сеткилдиг ажылдап чораан хоочуннар арвыста хөй. Хоочуннарга чиигелделерни черле элээн ханы көрзе чүл дээн бодалымбиле бо үүлүмнү бижидим.

Кырган улустуң кадыкшыл байдалын чүү деп чугаалаар боор, назы-хар-биле кады кошкап келир. Ынчангаш эм эргежок чугула апаар. Амгы бо рынок үезинде эм садыш алыры дыка берге апарган, өртек-үнези дендээн, эң чииги 5-6 мун, оон улгадырга — 25-30 мун рубль чеде бээр. Радио, электри, бажын хөлезини болгаш автобус өртээн чугаалаан-даа ажыы чок, билдингир.

Сөөлгү үеде аныяк-өскеннің корум-чурум үрээри көвүдээн. Ынчангаш үеге дүүштүр негелдени ол талазы-биле күштелдирери чугула деп бодаар мен.

Ынчангаш Тыва Республиканың Чазаа мээң бо бодалдарымны кичээнгейге ап, бодаар боор деп идегедим.

Мижит ДОНГАК.
Кызыл хоорай.

Негелде

КАДАГ СУРАГЛАП...

Кожуун төвү Суг-Аксы суурга «Сүмбер-Уула» колхозтуң хоочун ажылчыны, амгы үеде суггатчы, тараажы Мартыс-оол Серенович Ондар-биле ужуражы бердим.

— Дем эртен машина «бадылап» бады келдим. Кадаг сураглааш, кара хинчэзэм көрдум. Бо суурнуң садыгларының чаңгызын-даа артырбайн, шуптузун кезидим. Кадаг садын турар чаңгыс-даа садыг чок үве-дир. Демир-дес аймаа садар бараннар садыы дүшкен үве бе? Хоорайның-даа, көдээниң-даа чурттакчыларынга кадаг хүн бүрүде херек болгай.

Аар-саар септелге кылып алыр дээш бичии хемчээлдиг кадаглар дилээш, кайыын-даа тыпладым. Чоннуң амыдыралынга чугула херектиг тудуг материалдары садын турган демир садынын дүжүргени таарымча чок-тур — деп, Мартыс-оол Ондар хомудаан сеткилин илеретти.

Ол чөптүг хомудал. Эрткен чылын-на Алдан-Маадырдан башкы Даңзы-Белек Хавыкпанович Ондар, пенсионер Макай-оол Сүүр-оолович Монгуш болгаш өскелер-даа кадаг, демир-дес болгаш оон-даа өске бистиң амыдыралывыска ужур-дузалыг материалдар сураглап, дилеп чоруп турганын оларның-биле ужуражып чугаалашкаш база дыңнаан кижи мен. Кадаглар сураглаары, дилээри ам-даа уламчылавышаан. Үүгле кадаглар эвес, ажыл-агыйга септелгеге херек өске-даа бараннар сураглаан, дилээн кижилерни көөрүп бо-ла көрүп болур.

— Септелге-селилге кылып алыр дээш кадаг садып ап, Кызыл кирип чордум, дыка-ла шүүттүг үве-дир. Бо садыгларга та үүге кадаг сатпастаан үве ийик. Ажыл-агыйга хереглээр материалдар черле херек-ле болгай — деп, көжамда Кара-оол хөрээн ойуп чоруур хомудалын илередип база чугаалаан үве.

Чоннуң ааска эптежип калганы « демир садыы» дижиривис, ол садыгның дүшкени элдептиг. Ооң орнунда хос аъш-чем, бараннар садыын тургузуп каан. Ол садыгның бир талазы хос чыгыы турар. Аңаа-даа болза, кадаг дээн ышкаш тудугга херек-ле дээн бараннарны эккелгеш, чонга таарымчалыг кылдыр садарын үүге организастап болбазыл?

Хөй-ле хоран бүдүмелдер холушкан ыт ишпес кара суг ышкаш арагалар, улуг өртектиг аъш-чем делгээн хөй-ле садыглар тургузарынга өйлешпейн, кижилернин амыдыралынга чугула бараннарны чонга сатса черле артык эвес хевирлиг. Бир эвес коржаа шугумунга ындыг садыг турар болза, өртээ улуг-даа дижик, акша-төгеринің шаа-биле садып аппдаа болгай-ла. Суурнуң садыгларындан тудуг материалдарынга хереглээр чаңгыс борбак туйбу-даа, чаңгыс калбак манза-даа, печка аастары болгаш соңга шилдерин дилээш-даа тыпшас сен.

Үүгле чонну «соруп чиир», угаан-медерелди албаарадыр, дембээредир шынары багай арага аймаан сөөртүп, садып турган ажыы бар бе? Хуу садыгларның «балдырлыг эдерин» ындыг-мындыг бараан эккеп садыглаңар дээр эрге-дужаалдыг кижилернин барын-чогун-даа кым билир ийик. Ындыг кижилер боттары-ла баш миннир хевирлиглер. Оларны «ойт» деп орталандырып турар даргабошкалар-даа кайын бар деп. Үндүрүг ажылдакчылары-ла хуу садыгларны эргип-кезип, боттарының хууда ажылагыйын, эрге-хүлээлгелерине күүседип чоруурларын көөр-дүр мен. Боттарынын мурнунда салдынган сорулгаларын күүседип шыдавас, күрүнеге ындыг-ла хөй орулга киирер арга-шинээ чок эжен-эңмежок аъш-чем садыгларының ажыы үүл ынчаш? Ооң орнунга бичии-даа болза, ажыл-агыйга херек дериг-херекселдер садыглаар тус. кай садыгжыгаштан организастап, эвилелдеп тургусса деп чон четтикпейн манап турар. Кижи бодап көөрге, ажыл-агыйга херек бараннар садыы харын-даа көр. жаа черинге эвээш-биче-даа болза, орулганы киирери чугаажок.

Ынчангаш коржаа ажылдак. чылары чоннуң бо негелдезинге тодаргай харыыдан берип, чогуур түннелди үндүрер дээрзинге идегедим.

Ондар БОРАШ.
Сүт-Хөл кожуун.

Чагаа парлаттынмаза-даа...

КААПКАШ ЧОРУПКАН

Чөөн-Хемчик кожуунун Тева-Хая суурда чурттап орар Эдер-оол Монгуштан редакцияга «Канчап чурттаарыл?» деп эгелиг чагаа келген. Улус ажыл-агыйының адырларынга чээрби беш чыл ажылдап келгеш, доктаамал чурттаар бажың албаанын ында автор хомудан бижээн, Чөөн-Хемчик кожуун болгаш Чадаана хоорай чагыргазының удуртукчуларынга чурттаар бажың бээр дугайында билдириишкиннерни каш удаа киирип турган. Ындыгдаа болза аңгы бажың бербээн, барак бажыңнардан чурттаар бажыңны берип келген.

Чээрби беш чыл дургузунда Чадаана хоорайга чурттап келгеш, барактар кезин түреп келгенин, ам-даа чурттаар чер чок болуп турарын Эдер-оол Монгуш хомудал чагаазында айыткаш, ам кая чурттаар, канчаар кижи боор мен деп бижип турар.

Э. А. Монгуштуң хомудал чагаазын сайгарып көөрүбиле Чадаана хоорай чагыргазынче чоруткан бис.

Чадаана хоорай чагыргазының даргазы В. М. Оолчукай бистиң чоруткан чагаавыска дараазында харыыны редакцияже чоруткан:

Эдер-оол Ажыдакайович Монгуш Чадаана хоорай чагыргазынга бажың-биле хандырар дилеглиг каш-даа удаа келген. Хоорай девискээринде чуртталга бажыңнары колдуунда хуужуттунганындан, хостуг чуртталга шөлү чок болуп турар. Ынчалза-даа Победа кудумчузунуң 72 дугаарлыг, ийи каът бажында хосталы берген 3 дугаар квартираны Э. А. Монгуш эзлеп ап болур деп № 325 чопшээрелди 1995 чылдың сентябрь 5-те алган. Ук бажыңны орта эзлеп шыдавайн, эзн каапкаш чоруй барганы шын.

Бо харыыдан алгаш көөрге, чурттаар бажыңны Э. А. Монгушка хоорай чагыргазы берген-дир. Ону септеп, кылып алыр талазы-биле чогуур хемчегни боду албайн, каапкаш чоруй барганы ол-дур. Бажыңны кым-даа эзлеп, эки туразы-биле септеп, дерип бербес деп үвени билзе чогуур.

Чер — чемгерикчивис

АЖЫГЛАЛ ЧОК ХАРААДАНЧЫЫН

Тыва Республиканың Президентизинин 1993 чылдын декабрь 8-те үндүрген «Тыва Республикага чер харылзаларын таарыштырарының болгаш аграр реформаны хөгжүдериниң дугайында» Чарлыы чер реформазын хандырарынга улуг ужур-дузалыг болган деп бодаар мен. Ооң соонда Президентиниң Тыва-га чер реформазын амыдыралга херек кырында боттандырарынче угланган Чарлыы база үнген болгай. Чарлыктар үнгенден бээр 2-3 чыл эртип, ол талазы-биле ажылдар элээн чоруттунган-даа болза, чер — бистиң иевис, чемгерикчивис, күрүневистің үндезини, чоннуң көл байлаа, чоргааралывыс деп үвени шоолуг-ла угаап билбейн турарывыс хомуданчыг.

Ооң чижээнге бистиң Эрзин кожуунуң «Нарын» сумузун хамаарыштырып болур. Ооң мурнунда турган «Нарын» коллективтиг бүдүрүлгениң удуртукчулары чер үлүү алыр кижилерниң чизе дензизын үезинде кылбайн шойүп, тайылбыр ажылын чорутпаанындан чер үлүүнүн чизезинге киирер ужурлуг улуг коллективтер школа, садыг харылзаа чери, культура, эмнелге, садиктер болгаш ооң мурнунда коллективтиг бүдүрүлгеге ажылдап турган, ажылдан кызырылдага таварышкан кижилер, суурда пенсионерлер боттарының алыр ужурлуг чер үлүүн эки билбезинден ап шыдавайн турарлар. Суурдан ырак эвес 9 километр черде моон мурнунда чылдарда суурнуң бүгү агитквартиралары, албан черлери, организациялар картошка тарын турганы кончуг кара хөрзүнүүг Чыраалык деп чер бар. Оон эки дүжүттү ап турдувус. Сөөлгү чылдарда машина, мотоциклдиг мөзү чок кижилер оорлааш турып бээрге, ол чер эзн калган.

Суурда бажыңнар чанында участоктарны эзлеринге быжыглап, оларга черни ажыглаарының херечилелин тыыскан-даа болза, ону чурттакчы чоннуң чартык кезин ажыглавайн турар. Эзлери чок эзн бажыннар чанында херим кажаалары ушкулай бергилээн, кандыг-даа ажыглал чок чыдар черлерни көөрге хараадан чыг.

Суурнуң пенсионерлеринге, өске-даа албан-хаакчыларга чайгы үеде малын кадарары-биле черни тускайлап бербээн боор турар. Ынчангаш кижи бүрүзү чер үлүүн ап, эргезин чептүг ажыглаары күзенчиг. Чер үлүүн керээ езугаар арат, тараачын ажылагыйларга, көдээ ажыл-агыйы бүдүрүлгелеринге база өскедаа чер эдилекчилеринге хөлезиледир болгаш ону ажыглааны дээш хуузун алыр эргелиг болгай.

Кандыг-даа ажылдың дээштин ону билдилиг организастыг углап баштаарындан кончуг хамаарылгалыг деп бодаар мен. «Нарын» сумузунуң арат чону кара хөрзүнүүг Чыраалыкты дескиндир демнежип турган, ийи-даа таныылды канчап тургузуп болбас деп. Өгден тиккеш, картошка тараан өреге бүрүзүнден 5-10 мун рубль чыгган, төлевир шалынын төлеттериниң аргазы бар деп бодаар мен. Суурда малдыг пенсионерлерге, албан-хаакчыларга мал кадарар черни тускайлап бергеш, кадарчыларны тыптарының аргазы тыптыы бээр.

Васов КҮНДҮҮ.
Нарын суур. Эрзин кожуун.

Аныяктарга кыйгы

ОМАК-СЕРГЕК ЧУРТТААЛЫҢАР

Амгы үениң аайы-биле амыдырал-чуртталгаже бир янзы билдилиг көрүп, ажытөлүзүстүң өзүлдезинче, оларның кижизидилгезинче чогуур кичээнгей салбас болзувусса, келир үе моон-даа бергедээр.

Назы четпээннериң аразында чер кезип, оорланып чоруурлар бар-дыр. Ындыг оолдар колдуунда-ла арагалаар, шош-содаа үндүрер, ургларының кижизидилгезинче сагыш салбас ог-бүлелериң урглары боорун амыдыралдан билир бис. Ол ургларның кара таакпы тыртып, арагаже сун. дугуп турары дээрге-ле эки тура-биле ал. быстаары ол болур. Ону ада-ие бодаар болза эки.

Кежээ танцы черлерининге аныяк оолдар. кыстарның танцылап турарын көөрге, чамдыкта чараш-даа, чамдыкта та үүү деп танцы ойнап турар боор үве, кижи кайгаар, кара баар кадар боор-дур... Че, ол-даа канчаар. Эзирик келген кыстарны көөрге үүү дээр боор, мырыңай чаржынчыг, карак чалданыр. А оолдар эзирик келгенде оларга бодаарга, үүгээр. алгырып-кычкыржып турбас, мун-не алдынын билир. Кыс ургулар боданыр болза эки, келир үеде авалар, кайы-бир өгнүң кени болур улус бодун сула салырга канчап болур боор.

Амыдырал-чуртталга нарын деп үве билбес кижилер хензиг үүлдерни херекке албайн чораан, чазыг кылгаш, оон кээн халактап үнер боор үве-дир. «Чуртталгам будалган, чырык чер кырынга чурттаан ажыым үүү боор» дээн бодалга келгеш. амы-тынынга четтинген-даа чоруктар турган. «Кымга-даа херек чок болганым олдур» дээл ол-ла хевээр будалып чоруп бээрлер база бар. Ынчангаш аныяк-өскенни күш-культураже хаара тудуп, ай, квартал санында маргылдааларны эрттирип, чонну аңаа хаара түдары күзенчиг. Сөөлгү үеде аныяктарның арагаже сундулуу көскү апарган. Шаанда болза бистиң өгбелеривис арага ишпес, үүгле улуг назылыг кижилер ындахаая амзаар чораан, Ам уруг-дарыг өгленген черлерге хөй кижилер чыып алгаш арагалаар, аныяктарга дээш ацы стол делгээр апарган бис. Кижи чок болган черге эзирип алгаш, шимээн-дааш үндүрер кижилер база турган. Болдувустан бичин кижилерже арага-дары сунуп, иш деп албадаар болгай бис. Ол окта шын эвес. Анаала болуглежип алгаш арагалаары, үстүнде база чугааладым, эки тура-биле сээдеңнээри ол-дур. Ынчангаш Тываның чонунга, аныяк оолдар, кыстарынга кадык-чаагай амыдырал дээш, эмин эрттир хөрлээлеп орар арагалаашкынның айыыл-халавын чавылдырып, омак-сергек чурттаан көрээлиңер деп кыйгы салыр кижи-дир мен.

Санда ДОЛААН.

Бай-Тайга кожуун чагыргазының аныяктар-биле ажыл чорудар килдизинің эргелекчизи.

МУРНАП ТУРАРЛАР

БАЙ-ХААК. Таңдыда Дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының аныяк саанчызы Ариак уруу Галина бо чылдың бирги кварталында саар инектен-не 4500 литр сүттү саап алгаш, ферманың саанчыларынга үлегерин көргүзүп турар. Саанчылар Татьяна Биче-оолдун, Анна Оюннуң болгаш Хадың-Аксы сут-бараан фермазында саанчылар Тамара Кууларның, Людмила Түмен-Чыргалдың ажылы база макталдыг.

Бызаа ажаакчылары Сайдаш Оюн, Елена Ооржак оларның ажаап турар бызаалары хонукта 836 грамм немелде дензини ап турар.

Когер-оол ООРЖАК.

«ТӨНМЕС - САРЫГДАН» «АДРЕСТЕРЖЕ»

Оон бээр ам элээн каш чыл эрте берди, араганы хоруп, назы четкен кижи бүрүзүнге ийи шил садын алыр кылдыр талоннар үлеп турган үеде чамдык кижилер «төнмес-сарыг» белеткеп, самогон хайындырып, арагалаарынга ынак кижилерни төөредип турду. Ындыг-даа болза олар ону сатпайн турган, садын турган кижилер чер-черде бар-даа ыйнаан, мээн билирим — хөй кезиннде-ле сатпайн турган. Ам көрүнер даан, кандыг кончуг апарган-дыр. Ат-сураглыг «адрестер» дээр бажыңнар тывылган-дыр. Тывада ындыг бажыңнар чок суур бар болза, улус элдепсинер боор ийин оң.

Саян артындан, Кызыл хоорайдан эккелген, хыналда эртпээн, шынары багай арага чажырып садын турар бажыңнарны улус анаа-ла «адрес» дээр апарган үве-дир ийин. Ол дээрге ыңдыр арынүүрүн артында каргаан, алыксак-чиксек, хүнүн бодап чоруур доскут сеткилдиг чиженкижилер-дир. «Төнмес-сарыгдан» адрестерже шилчээн кончуг багай эпчок байдалда ам келдивис. Арага хереглээн, оон салдынмас болган кижилерни ол бажыңнарнын эзлери кончуг-ла эпчок ажыглап турарлар. Дүве-хүндүе-даа дивейн чажырып, аар өртекке садын деп чүвениң кончуун көрүнер даан. Чеже кижи сөөлгү акшазын ол дээш үндүрүп турар деп бодаар силер, уруг-дарыынга хлеб садып бээр турган акшазын чазый холга киирип турардыр. Улус чонну арага-биле төөредип, ону улуг өртекке садып, оон-биле байып, сегип алыр дээн күзел, бодалдыка чаржынчыг-дыр.

«Шивегейни шоодайга чеже-даа чажырарга, бир-ле черинден костүп кээр» дижири дег араганы ол бажыңнарга чеже-даа чажырып саларга, ону чон дөмей-ле билир. Чугаалажып турар. Арага садып турган, оортан киирип алган акша-биле кандыг-даа эт садып алырга, үүү кедилиг болур деп? Оон орнунга амыдыран-чурттаары тоң бергеден келген болза, арат-чонундан, ха-дуңмаларындан, чагырга черлеринден ажыыбиле дилеп, ынчаар дуза-лажып турар-даа ышкажыгай.

Ол «адрестерге» арага чер адаа-биле чедип келбес-ле болгай, оларны машина-биле соөртүп эккеп турар. Ынчаарга КАИ ажылдакчылары ону канчап анаа-ла эрттирип турарыл? Оозун бодап кээрге, мында база бир чиктиг, бүзүренчиг эвес үве бар ышкаш. Оон-биле кады араганы бүдүү садып турар кижилер күрүнеге бичии-даа орулга киирбейн, үндүрүг төлевейн турар. Ынчаар садыглап турар кижилер колдуунда-ла ыыдалдыг кижилер боордур. Чон оларның арынга чугаалавас боордан башка, артынга үүү-даа дижип турарын кижи дыңнаар-ла боор үве-дир. Арынга чугаалаар болза эки үве-дир ийин, ындыг-даа болза акша дээш үүткээн кижилер арын-нүүрүн артынга каар дээри-ле шын, кая тоорул олар.

Амыдыралда дорт көргүнчүг үве бар, оон бирээзи бо — хоптак-чазый болуру, ол өрт-халан-биле домей. Ол кижини ядаралыр, бак үүлгедиглерже ыыдаар артык сеткил эки үүүлге черле чедирбес, ол кажан-бир орнун черде алыр.

Чыраа-Бажы сумузунда чоннээрел чокка шынары багай арага садып турар «адрестер» чок деп болбас. «Багын чугаалаарга, бачыды арлыр» дээр болгай, ындыг кижилер чижеңе ажыл-чорудулгазындан эрте дээре чарлыр болза эки, сагыш-сеткилди ойүп чоруур аарышкылыг бергелерге таваржып болур, аас-дылга, алгыш-кырышка чедирип болуру магат. Ынчангаш, чаңгыс чер-чурттуглаРым, силернин ат-сыныцарны солун, сеткүүлге бо удаада аданас мен, черле боданынар, элээн хандыр бодап, угаап көрүнер даан.

Оон-биле кады арагалаашкын-биле демиселли күштелдирер сорулга-биле хоойлудүрүм ажылдакчылары колдуунда ыыдалдыг кижилер боор-дур. Чон оларның арынга чугаалавас боордан башка, артынга үүү-даа дижип турарын кижи дыңнаар-ла боор үве-дир. Арынга чугаалаар болза эки үве-дир ийин, ындыг-даа болза акша дээш үүткээн кижилер арын-нүүрүн артынга каар дээри-ле шын, кая тоорул олар.

Амыдыралда дорт көргүнчүг үве бар, оон бирээзи бо — хоптак-чазый болуру, ол өрт-халан-биле домей. Ол кижини ядаралыр, бак үүлгедиглерже ыыдаар артык сеткил эки үүүлге черле чедирбес, ол кажан-бир орнун черде алыр.

Чыраа-Бажы сумузунда чоннээрел чокка шынары багай арага садып турар «адрестер» чок деп болбас, «Багын чугаалаарга, бачыды арлыр» дээр болгай, ындыг кижилер чижеңе ажыл-чорудулгазындан эрте дээре чарлыр болза эки, сагыш-сеткилди ойүп чоруур аарышкылыг бергелерге таваржып болур, аас-дылга, алгыш-кырышка чедирип болуру магат. Ынчангаш, чаңгыс чер-чурттуглаРым, силернин ат-сыныцарны солун, сеткүүлге бо удаада аданас мен, черле боданынар, элээн хандыр бодап, угаап көрүнер даан.

Оон-биле кады арагалаашкын-биле демиселли күштелдирер сорулга-биле хоойлудүрүм ажылдакчылары колдуунда суурларже үнүүшкүннерни кылыры күзенчиг.

Оолак КАРА-САЛ.
Чөөн-Хемчик кожуун.

ҮНЕЛИГ БЕЛЕКТЕР

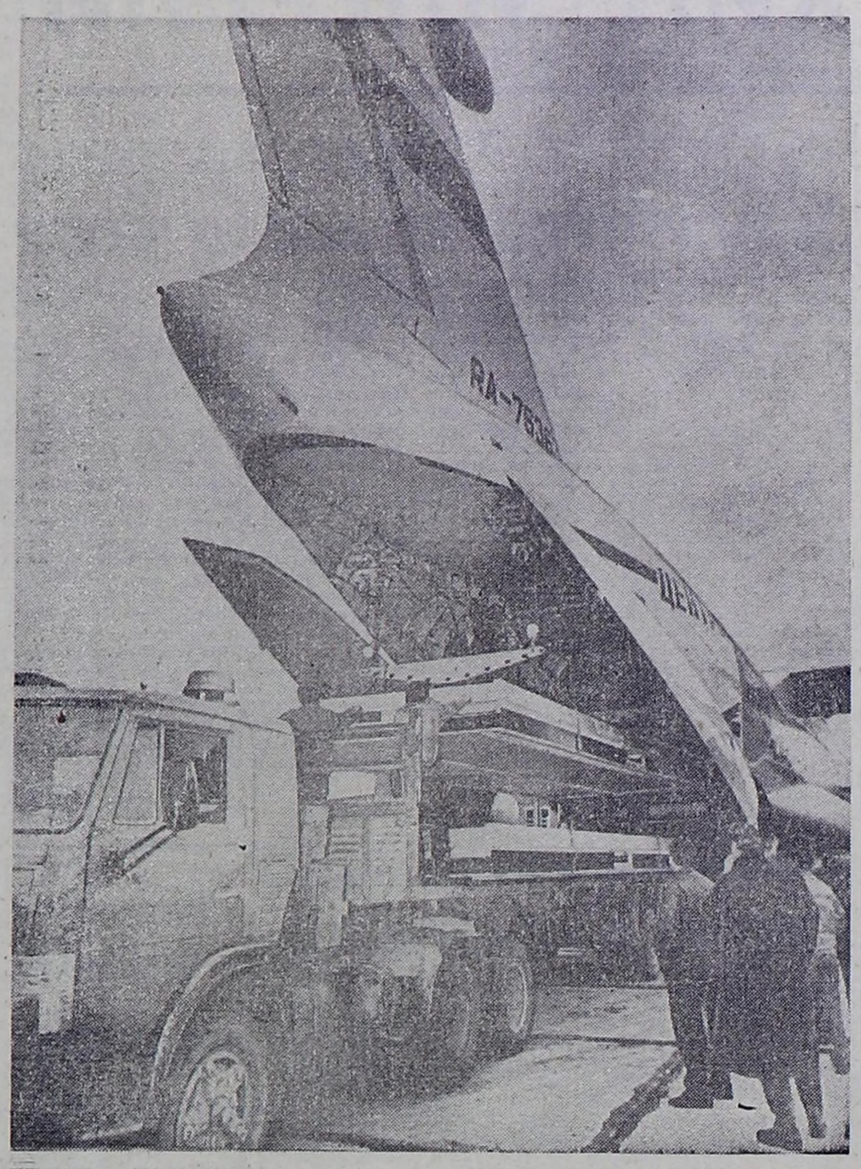

Россия Федерациязының бистиң чаңгыс чер-чурттуувус С. К. Шойгунуң удуртканы яамызының чорутканы гуманитарлыг белээ Тывада чедип келген. Ол үнелиг белектериң аразында кылымал бүүрек кылыр аппарат база бар. Ону республика эмнелгезиниң кол эмчизи А. Д. Ооржак уткуп ап келген.

А кол чүүктү уткуп алырыбиле республиканыц Хамааты камгалал штавыныц начальниги А. П. Быков, килдис начальниктери А. Н. Волков, В. Е. Чумакевич, ужар чүүл отрядыныц командири В. В. Панов олар база аэропортка чедип келгеннер.

Россияныц Хамааты камгалалыныц, онза байдалдар болгаш халаптыг болуушкуннарныц уржуктарын чайладыр талазы-биле яамызыныц сайыдыныц дузалакчызы П. В. Медведковтуц чугаазыбиле алырга, ол ужуп келген ИЛ-76-ныц чүүгүнүц ниити хемчээли 20 тонна ажыг. Кылымал бүүрек кылыр аппараттан аңгыда, Чадаанада өрттенген бажыңнарныц орнунга финнериц бүдүрүп кылганы +30, —45 градусту шыдаар 6 бажыц база бар. Ындыг бажыңнарны (эптээр бажыңнар) Россияныц янзы-бүрү девискээрлеринде ажыглап турар. Ол бажыңнарны тургусчуп бээри-биле А. Н. Волков чадаанажылар-биле кады чорупкан.

Бичии урулларга орунчугаштар, өске-даа дериг-хереклерни уткуп алыры-биле аэропортка чоннуц социал камгалал сайыдыныц оралакчызы М. К. Наксыл база келген. 100 миллион рубльдиц ол чоруткан белектериниц эвээш кезии самолетка кирген.

Ол дерилгелерни уткуп алыры-биле кадык камгалал сайыдыныц оралакчызы С. Д. Моломдай база ацаа келген.

Людмила КОСТЮКОВА.

ЧУРУКТА: Чүүктү аэропортта дүжүрүп турары. Владимир САВИНЫХТЫҢ тырттырган чуруу.

КАИ экраны

ЧОЛААЧЫЛАР, КИЧЭЭНИҢЕР

Чөөн-Хемчик кожуун чагыргазыныц ИХК-ныц КАИ салбырыныц ажылдакчылары 1996 чылдыц бирги кварталында кожуун девискээринге орук дүрүмнериниц чурумнарын үреп чораан 809 чолаачыны илереткеш, хемчээн алган. Оларга документизи чок машина башкарып чораан 278, артык пассажирлерлиг 206, техниктиг көрүлде эртпээн 58, орук демдектерин сагыбаан 46, машиназыныц тормозу үрелик 79 чолаачы хамааржыр.

Бо эрткен үш айларныц дургузунда 22 чолаачы эзирик машина башкарып чораан туттурган. Ооц түүнелинде 16 чолаачыныц техника башкарар эргезин казаан. Чадаана хоорайныц чурттакчылары К. Ооржак биле С. Салчак олар бир чыл дургузунда ийи удаа эзирик туттургаш, чолаачылаар эргезин үш чыл иштинде казытканнар. Кожуунуц девискээринге ол-ла үеде ийи автоавария болган.

1996 чылдыц январь 20-де Чадаана хоорайныц Победа кудумчузунга ВАЗ-2104 маркалыг № 354 АА дугаарлыг автомашинаныц чолаачызы Э. С. Салчак дээраи кончуг дүрген халдып чораан, машинаазын башкарып шыдаайн баргаш, чагыга үстүргениниц боду улуг кемдээшкин ап, машинаазын үрелиишкинге таварыштырган. Бо чылдыц март 1-ниц дүнезинде Кызыл—Тээли оруунуц 228 км-ге ВАЗ-2101 № Б 03-83 ТВ автомашинаныц чолаачызы Б. Д.-Д. Монгуш эзирик чораан аңдарылганыныц түүнелинде, пассажири Р. Д.-Б. Монгуш болгаш чолаачы боду амызындан чарылганнар.

Сөөлгү үеде республикада болуп турар автоаварияларныц үштүц ийизин эзирик чолаачылар кылып турарындан, хөй өлүм-чидим, улуг когаралдар бооп турар. Ынчангаш ындыг чолаачыларга хамаарыштыр эң-не шыңгыы хемчеглерни ап эгелей берген. Руль артынга, «эзеңгизин дыцзыдып» алгаш чоруур чолаачылар баш удур шыңгыы боданып, кичээнзин.

Бо чылдыц апрель 15-тен июль 31-ге чедир кожуунуц бүгү автомашиналарынга техниктиг көрүлде эртер. Эрткен чылын колхоз, совхозтар, албан черлери, организациялар техниктиг көрүлдени кончуг багай белеткелдиг эрткеннер. Бар турган бүгү машиналардан арай деп турган каш-ла машина көрүлдени эрткен. Артканнарыныц техниктиг байдалы көрүлдеге шуут дүүшпес турган. Ынчангаш бо чылын үе чежедаа берге болза, кызын турган. техниктиг көрүлдеге шыңгыы белеткенгеш, эрттирери чугула.

Техниктиг көрүлдеге көргүзер чугула чүүлдер болза, бирээде, машинаныц шупту документилери, ийиде, чолаачыныц шынзылгазы, үште, техниктиг көрүлде эрттигени дээш төлевир, дөртте, орук үндүрүүн төлээн квитанция болур. Оларныц кайы-бирээзи чокта ол машинага техниктиг көрүлдени эрттирбес.

Бо эрткен бирги кварталда орук дүрүмүн хажыдып чораан 809 чолаачылардан 9.428.440 рубль түннүг торгаал акшаны кожуун бюджединче КАИ ажылдакчылары шилчиткен.

Юрий ДАМБА.
КАИ салбырыныц начальниги.

Төрүттүнген хүнүнер-биле!

Бистиц эргим хүндүлүг ачавыс, кырган-ачавыс Шүгдүр-оол Доржукаевич ДОНГАК бо Күске чылынын чазынында 60 харлаан. Ол Өвүрнүц Торгалыгда почта салбырыныц начальниги бооп ажылдааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнген. Ачавыс ажыл-ижинге кызымак, хөглүг-баштак чугаа-сооттуг, ажы-төлү дээш сагыш човап чоруур, чонунга хүндүткелдиг кижи.

Ынак ачавыска, кырган-ачавыска 60 харлаан юбилейибиле изиг байыр чедирип, каң дег кадыкшылды, узун назы назылаарын күзедивис!

Ажы-төлү бистерни дээш,
Ажыл-ижин холдан салбас,
Амыр-дыш-даа бодап орбас,
Ачавыска чоргааараар бис.
Алдан артче үнген-даа бол,
Аныяксыы хевээр кижи.
Аарыг-аржык, дымаа-ханаа
Ачавыска дыынмас болзун!

Өөнүц ээзи, уруглары, оларныц ажы-төлү.

Бистиц ийиспейлер-аваларывыс Шуру Карымаевна ООРЖАК болгаш Хува Карымаевна МОНГУШ бо хүннерде төрүттүнген хүнүн демдеглээрлер. Олар кайызы-даа дээди эртемниг башкылар, «Улус өөредилгезиниц тергиини» деп бедик аттыц төлептиг эдилекчилери. Бичиивистен тура аваларывыстыц амыдыралга кызымаан дөзексеп, оларныц ажыл-ишчи чедиишкиннеринге өөрүп чоруур бис. Чурттал гавыстыц муңгаранчыг-даа, аас-кежиктиг-даа хүннеринде аваларывыс эгин кожа кады туруп, дузалажып чоруурунга чоргаарланып, торулбайн чурттап чор бис.

Эргим ынак аваларывыска ажы-төлү дээш сагыш човаашкыны, ынакшылы дээш четтиргенивисти илергейлеп, төрүттүнген хүнү-биле байыр чедирип, бүгүдеге экини күзедивис:

Бичии балгал өөредип, кижизиткен
Билиин, күжүн берип чораан аваларывыска
Аас-кежиин, кадыкшылды күзевишаан,
Өөрүшкүнү, чедиишкинни йөрээп тур бис!
Төрүттүнген хүнүнерде
Дөгеревис чыглып келгеш,
Угу-төөгүцер дөзеп, салгап,
Узун назын назылаарын күзедивис!

Оолдары, уруглары, оларныц ажы-төлү.

Бистиц эргим ынак ачавыс Алексей Ойдупович ДАМДЫН май хүннеринде 70 харлаан. 45 чыл дургузунда ол үзүктел чок башкылаан. Ооц өөреникчилериниц аразында янзы-бүрү мергежилдерни чедип алгаш, чонунга чаагай бараан болуп чоруурлар хөй. Бистерни — чеди ажы-төлду кижизидип өстүрген, алдызын эртем-билигге чедирип каан.

Төрүттүнген хүнүн таварыштыр ачавыска күзээривис болза, уругларыныц аразынга ам-даа үр чылдарда кадыкчаагай, өөрүшкү-маңнайлыг, аас-кежиктиг чурттазын!

Уругларыныц салгалдарындан.

«Тыва» телерадиокомпаниянын каналынга Россия Федерациязының Президентизинге кандидаттарга эфир үезин халас ажыглаар хүннериниц графиги:

№	Кандидаттарныц аттары	Хүнү
1.	Г. А. Явлинский	май 20
2.	Г. А. Зюганов	май 22
3.	С. Н. Федоров	май 24
4.	Б. Н. Ельцин	май 27
5.	В. А. Брынцалов	май 29
6.	М. С. Горбачев	май 31
7.	А.-Г. М. Тулеев	июнь 3
8.	Ю. П. Власов	июнь 5
9.	М. Л. Шаккум	июнь 7
10.	В. В. Жириновский	июнь 10
11.	А. И. Лебедь	июнь 13

Тыва Республиканыц Дээди Хуралы Туранныц ыяш ажыл-агый черинин ажылдакчылары:
Иван Иванович СЕМЕНОВТУҢ,
Владимир Яковлевич ЧУДОЯКОВТУҢ,
Геннадий Петрович БЕЛЕК-ООЛДУҢ,
Сергей Амранович АСЛАНОВТУҢ,
Юрий Ховалыгович СЫЙДАН-ООЛДУҢ,
Александр Семенович САВИННИҢ
өрт өжүрүп турган үеде озал-ондакка таварышкаш, мөчээнин дыңнатпышаан, оларныц өг-бүлелеринге, төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Бии-Хем кожуунуц чагыргазы, Туранныц арга-ыяш ажыл-агыйының удуртулгазы арга-ыяш ажыл-агый черинин ажылдакчылары
Сергей Амранович АСЛАНОВТУҢ, Юрий Ховалыгович СЫЙДАН-ООЛДУҢ,
Геннадий Петрович БЕЛЕК-ООЛДУҢ, Александр Семенович САВИННИҢ,
Иван Иванович СЕМЕНОВТУҢ, Владимир Яковлевич ЧУДОЯКОВТУҢ
өрт өжүрүп турган үеде айыыл-халапка таварышкаш, мөчээнин дыңнатпышаан, оларныц төрелдеринге, болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Тес-Хем кожуун чагыргазынын көдээ ажыл-агый эргелели, «Кызыгаар» совхозтуц коллективи тус совхозтуц директору
Сүндүвей Яндак-оолович МӨҢГЕНИҢ
бойдустуц айыыл-халавынга таварышкаш, элекке мөчээни-биле холбаштыр ооц өг-бүлезинге, уругларына, төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Тес-Хем кожуун чагыргазы «Кызыгаар» совхозтуц директору
Сүндүвей Яндак-оолович МӨҢГЕНИҢ
бойдустуц айыыл-халавынга таварышкаш мөчээни-биле холбаштыр ооц өг-бүлезинге, уругларына, төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Тес-Хем кожуунун Кызыл-Чыраа суму чагыргазы «Кызыгаар» совхозтуц директору
Сүндүвей Яндак-оолович МӨҢГЕНИҢ
бойдустуц айыыл-халавынга таварышкаш мөчээни-биле холбаштыр ооц өг-бүлезинге, уругларына, төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Тыва Республиканыц Чазаа, Тыва Республиканыц культура, кино болгаш туризм сайыдының оралакчызы Канооол Куреевич Саянга ооц уруу МАЙЯНЫҢ
озал-ондакка таварышкаш мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыдалды илергейлеп тур.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

Пятница

МАЙ 24

РНТ. БИРГИ канал

6.00 ТЕЛЕЭРТЕН.
8.35 Президент соңгулдалары-96.
8.50 ТЕЛЕЭРТЕН.
9.00, 12.00, 15.00, 00.15 МЕДЭЭЛЕР.
9.15 Тропиканканыц чажыды.
10.15 Чүгле иелээ.
10.55 Мультфильмнер.
11.25 Ойна, гармонь.
12.10 ДЕЛЕГЕЙ.
12.50 «Джузеппе Верди».
13.40 «Сылдыстар аразында турлаг».
13.55 «Капитан Врунгельдиц ужуралдары».
14.05 «Он дугаарлыг трамвай чоруп орган...» Т/с.
14.30 «Соңгу чүктүц ханазы». Фестиваль.
15.10 Парлалганыц үнү.
15.20 Кактус болгаш К°.
15.30 Славян бижиктиц болгаш культураныц хүнү. Москваныц Успенск Патриарх Дуганындан дамчыдылга.
16.40 «Элен болгаш ооц өөрү».
17.05 «...16 харга чедир болгаш оон-даа өрү назылыглар». Тускай үндүрүлге.
17.30 Спорт чеди хонукта.
18.00 МЕДЭЭЛЕР.
18.20 «Тропиканканыц чажыды».
19.15 Кижи болгаш хоойлу.
19.45 Хуулгаазыннар шөлү.
20.45 Тамчыктыг удуңар, чаштар.
21.00 ҮЕ.
21.40 Рязановтуц фильмнери. «Күжүр гусар дугайында эки сөстен чугаалап көрүңер». 1-ги болгаш 2-ги сериялары.
01.10 Көрүш.
01.55 «Читкен бижик». Уран-чечен фильм.
03.25 Т. Синявская биле М. Магомаев ырлаалар.
04.25—05.50 «Аныяк Россия». 9-ку сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

7.15 «Дон Кихот». М/с.
7.45 Соңгулдалар-96.
8.00, 12.00, 00.00 МЕДЭЭЛЕР.
8.15 Бөгүн...
8.25 Ажыл-ишчи Россия.
8.45 Соңгулдалар-96.
9.00 Бедүүнүнден бөдүүн.
9.30 Эх, оруктар.
10.00 Шимчевес хөрөңгилиг магазин.
10.05 «Санта-Барбара». Т/с.
10.55 «Ле Монти».
11.10 «Айлан куш-ла».
11.25 Ажыл-ишчи Россия.
12.20 «Амыдырал кайгамчык-тыр». Уран-чечен фильм.
14.00 «Алдыгы миннииш-кин».
14.30 Ретро-шлягер.
15.00 МЕДЭЭЛЕР.
15.20 «Ыраажылар».
16.00 «Хуулгаазын чемодан».
16.15 Муңгарава...
16.30 Уругларга медээлер.
16.45 «Палех мастерлер».

«ТЫВА» канал

17.45 Аныяктарныц «Кадар-казыыр» деп программазы. Ажыл чок чорук. Дорт эфир.
18.30 МЕДЭЭЛЕР.
18.40 Тываныц күрүне университединиц ажыдыышкынындан.
19.20 Часкы хүн — чылды чемгерер.
19.30 АЗИЯ ТӨВҮ.
19.40 Соңгулдалар-96.
19.50 Коллаж.

«РОССИЯ» канал

20.00 МЕДЭЭЛЕР.
20.25 Соңгулдалар-96.
20.40 «Санта-Барбара». Т/с.
21.35 Соңгулдалар-96.
21.50 Информастыг хөглүг программа.
23.25 Маски-шоу.
00.30—02.12 «Дафнис болгаш Хлоя». Уран-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

17.15 Ынакшылдыц астрологиязы. Ю. Антонов.
17.45 «Зорро». Уран-чечен фильм.
18.45 Шилип ал, оон башка уттуруптар сен.
18.55 Позиум.
19.25—20.00 Чаштарныц чугаалары.

Чарлалдар бюрозу

Ачы-буян марафону июнь 1-де болур

Тываныц салым-чаяанныг уругларынга турасказаткан ачы-буян марафону июнь 1-де В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга 14 шакта эгелээр. Марафонга республиканыц эң-не салым-чаяанныг уруглары кээп киржип, чогаадыкчы ажылдарынын делгелгезин болгаш концертин чонга бараалгадыр.

Марафонга идепкейлиг киржип, салым-чаяанныгларны деткиириниче бүгү чонну кыйгырып, чалап тур бис!

Оргкомитет.

ДЫҢНАДЫГ

Кызыл хоорайныц чунар-бажыц болгаш хеп чуур комбинады бо чылдыц май 26-лан эгелеп капитал септелге кылыры-биле № 5 чунар-бажыц хаглынарын чурттакчыларга дыңнадып тур. № 2 (Комсомольская кудумчузу), № 3 (он талакы эрик), № 6 (Горная кудумчузу), № 7 (Пушкин кудумчузу) чунар-бажыңнар ажылдап турар.

АКЦИОНЕРЛЕРГЕ ДЫҢНАДЫГ

«Тываныц карызаштырыкчы саарылга компаниязы» акционер ниитилелдиц кежигүннериниц эзлчег чок ниити хуралы 1996 чылдыц июнь 4-те болурун ниитилелдиц бүгү кежигүннериниге дыңнадып тур. «Акционер ниитилелдериниц дугайында» Россия Федерациязының 1995 чылдыц декабрь 16-да 208—ФЗ Хоойлузунга дүүштүр ниитилелдиц Уставын чаа эдилге-биле ол хуралга балылаар. Ниитилелге хамаарышкан акцияларын шуптузун азы чамдыызын ниитилел ол Хоойлунуц берген эргезин боттандырар кылдыр доктаатка чурумну езугаар садып алырын акционер кижи негээр эргелиг.

Директорлар чөвүлели.

Доозукчуларны чалап тур

Самагалдай ортумак школазын 1966 чылда доосхан доозукчуларны 1996 чылдыц май 25-те 10 шакта төрээн школазыныц чанынга чыглып келирин дыңнаттывыс.

Оргкомитет.

ДЫҢНАДЫГ

Кызыл хоорай чагыргазы садыг-наймаа кылырын чөпшээрээн черлерге өртээн төлевейн садыглап турар юридиктиг эргелиг болгаш хууда кижилерге торгаал онаар дээрзин дыңнадып тур. Садыглап турар кижи бүрүзү Кызылдыц чаагайжыдылга комбинадынын болгаш төп рыноктуц контролерларындан үндүрүг төлээнинин дугайында талонну алган турар ужурлуг.

Садыглаашкын ажылы чоруткан хуу кижилерден хүн бүрүде чаңгыс хүннүц ажыл төлевириниц эң кудуку 8 хемчээли болур (20000 рубль) үндүрүг чыыр. Юридиктиг эргелиглерден кварталда ажыл төлевириниц эң кудуку 20 хемчээли болур үндүрүгнү тыртар. (Кызыл хоорай чагыргазының даргазының 1996 чылдыц май 13-те үндүрген № 439 доктаалы.)

БҮГҮ АЖЫГЛАКЧЫЛАРГА ДЫҢНАДЫГ

Кызыл хоорайда болгаш кожууннарда бүгү бүдүрүлгелериниц, организацияларныц удуртукчулары, чурттакчылар электроэнергиязын ажыглааны дээш өрезин «Тыва коммунэнерго» деп септелге-бүдүрүлге чери-биле доп-дораан үзе сапажырын дыңнадып тур.

Электроэнергияны мөңү-биле ажыглаар болгаш сайгарар бүдүрүлгелер, организациялар өрезин 1995 чылдыц октябрьдан бээр төлевейн турары-биле холбаштыр 1996 чылдыц май 25-тен соңгаар үстүнде бүгү хереглекчилерге электроэнергияны кызыгаарлап бээрин, а ол ышкаш хөй өре-ширезин төлевээни дээш өрелиг хереглекчилерни сагындырыг чокка-ла электродамчыдылгазының шугумундан уштурун баш бурунгаар кичээндирип тур.

Айтырыг салып, негелде кылыры-биле бистиц электрохандырылга организациявысче, тодаргайлаарга, «Тыва коммунэнергоже» телефоннаарын дыңнадып тур бис. Бистиц телефоннарывыс:
директорнуц — 3-10-21.
кол инженерниц — 3-10-51.
энергохандырылга черинин — 3-13-72.

Бистиц адрезивис: Кызыл хоорай, Рабочая кудумчузу, бажыц № 2, «Тыва коммунэнерго» СП.

КАВЗ-91 АВТОБУСТУ ОРНАП ТУРАР

«Тыва автосервис» КХЭ деп организация 1991 чылда бүдүрген КАВЗ маркалыг автобусту кандыг-даа хевирнин чиик автомобилинге орнап алырын саналдап турар.

Организацияныц адреси: Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчузу, бажыц № 115.

«Тыва» телерадиокомпаниянын радио дамчыдылгаларынга Россия Федерациязының Президентизинге кандидаттарының эфир үезин халас ажыглаар хүннериниц графиги

№	Кандидаттарныц аттары	Хүнү
1.	М. С. Горбачев	май 20
2.	Г. А. Явлинский	май 22
3.	М. Л. Шаккум	май 24
4.	А.-Г. М. Тулеев	май 27
5.	Ю. П. Власов	май 29
6.	А. И. Лебедь	май 31
7.	В. А. Брынцалов	июнь 3
8.	В. В. Жириновский	июнь 5
9.	С. Н. Федоров	июнь 7
10.	Б. Н. Ельцин	июнь 10
11.	Г. А. Зюганов	июнь 13

Хурал болур

Май 23-те 12 шакта Кызылдыц Ленин кудумчузунда 41 дугаарлыг бажыңга «Дүңгүр» хамнар ниитилелиниц хуралы болур.

Хүн айтырыы:
1. Республиканыц күрүне үндүрүг инспекциязының хыналдазының түүнелдери.
2. Чондан келген чагаалар, хомудалдар-биле таныжылга.

«Дүңгүр» ниитилелиниц баштаар чери.

Өөредилге курстары эгелээр

«Прогресс» өөредилге төвү дараазында курстарныц кичээлдериниц эгелээр хуусаазын дыңнадып тур:

«Бөрт даараарының технологиязының үндезиннери», «Кулинар болгаш кондитер мергежили», «Секретарь-машинакчы», «Англи дыл», «Тыва дыл», «парикмахер мергежили», «Тыва национал хеп быжып даараары», **май 21-де эгелээн.**

«Сайгарлыкчы», «Биче болгаш ортумак бүдүрүлгелериниц саң-хөө ажыл-чорудулгазының бухгалтер учеду», «Үүрмек садыгларныц бухгалтер учеду», «Саң-хөө ажыл-чорудулгазынга бюджеттен акшаландырыышкында организацияларныц бухгалтер учеду» **май 29-та 14 шакта эгелээр.**

Адрезивис: Кызыл, Кочетов кудумчузу, 35, Амыдырал хандырылга бажыңы, 5-ки каът, артында эжиктен кирер.

Кызыл хоорай. Красноармейская, 100. индекс 667000. Агар саны: КБ «Тыва кредит», № 363906, корр. сч. 700161629, МФО 49304729. ИНН—1701008465.

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫ ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУН КОЛЛЕКТИВИ.

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуц оралакчызы), А. Б. Монгуш, А. О. Оксур (харысалгалы секретары), М. М. Саая (кол редакторнуц оралакчызы), Н. С. Эргей.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээр алыр чер— 3-34-26; кол редакторнуц оралакчылары—3-34-17; 3-33-91; харысалгалы секретарь — 3-34-92, оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы—3-34-19; 3-34-98, үлетөөр — 3-34-49; 3-36-73, көдээ ажыл-агый—3-36-82, культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15, медээлер болгаш спорт — 3-37-11, очулга — 3-34-39, 3-34-93; чаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41, солун келбейн барганда — 3-57-92, 3-14-94, бухгалтерия — 3-41-16; чарлалдар киллиги — 3-34-57.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чеисектериниц галазы-биле хоойлу жудулгазының чагыллазынга контроль болгаш бүрүткеттинген. Бүрүткеттинген дугаары — 100007.

Солунда парлаттынган материалдарының авторларының бодалдары редакцияныц туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харысалгалыг.

Тыва Республиканын Парлалга болгаш информация галазы-биле Күрүне комитединиц типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун белеллде 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама. Тиражы — 8717. Чагыг № 105 — 176.